

Рік XIII.

Р. 1904 кн. I.

Т. LVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

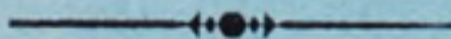
REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, I B.

B. LVII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 26/II с. с. 1904.

Впровадженє єзуїтів до Польщі.

ІСТОРИЧНО-КРИТИЧНА СТУДИЯ.

Написав Олександр Сушко.

Усі дотеперішні дослідни над історією впровадження єзуїтів до Польщі, чи там дослідни над ієнезою самої думки прикликання єзуїтів в підмогу до боротьби з польськими сектантами — незвичайно скупі та баламутні. Подіям, які попередили заснування першої єзуїтської колегії на польській землі 1565 р. усі дослідники присвячують дуже мало уваги, малюють їх кількома загальними рисами, сказати-б — оповідають про них більш по хронікарськи. Вони показують, що першим єзуїтом на польській землі був Альфонс Сальмерон (1555 р.), другим — Петр Канізий (разом з патром Домініком Меніні, 1558 р.), оповідають, що перший з поміж польських біскупів, та взагалі усіх Поляків, впровадив єзуїтський орден до Польщі кардинал Станіслав Гозий, повторяють від давна більше менше одно і те саме, — та вже-ж хто, коли, при якій нагоді та серед яких обставин підніс гадку заціпити єзуїтський орден на польській землі, яка доля стрінула такий проект в Польщі, чи викликав він тут яке заінтересованне, чи ні, як прийняло його домашнє духовенство — низше і висше: симпатично чи не симпатично, та взагалі, яка була ієнеза й розвій такого проекту протягом

Розвідка ся була предложена на історичнім семінарі проф. М. Грушевського. Вп. професору складаю щирю подяку за цінні вказівки, зроблені ним при тім. Також чую себе з'обовязаним подякувати за цінні ради при обробленю сеї праці Вп. професору д-ру Людвикови Фінклеви.

більш як десятка літ, є чи нема якої консеквенції, якого орґанічного причинового звязку між попередними евентуальними заходами з остаточним рішучим кроком Гозія 1565 р. — на усе те не звертало ся до тепер просто ніякої уваги, або — що гірше — висловляло ся зовсім суперечні гадки та гіпотези, які згодом приймали ся тут або там як зовсім вірогідні погляди, оперті на певних історичних свідощтвах. А одначе отсі всі порушені питання з усякою певністю важнійші та інтереснійші як се, коли і який патер став вперве своєю ногою на польській землі і т. п.¹⁾

Вкінци думаю теж, що оповіданне про впроваджене єзуїтів до Польщі не буде без інтересу і для нас, вже хочби лише через те, що не иньшою дорогою як крізь Польщу пробив собі єзуїтський орден віконце на Русь, та хочби лише з огляду на ту сумну славу, яку польські єзуїти придбали собі своєю діяльністю в історії нашого народа. Та інтересна вона для нас головно тому, що, як побачимо зараз, пізнійша єзуїтсько-ультрамонтанська кампанія на руській землі — се лише дальший тяг,

¹⁾ Найповнійші нариси історії впровадження єзуїтів до Польщі дали до тепер безперечно Красіцкый та патер Заленский. Перший в студії п. з. *De Societatis Jesu in Polonia primordiis comentatio historica*, Berolini, MDCCLXI, ст. 125—139, другий в своїй монографії п. з. *Jezuici w Polsce*, Львів 1900, т. I, ст. 131—150. Не безінтересна ще й тепер забута нині майже зовсім невеличка брошурка з другої половини XVIII в. п. з. *O Zasługach świętego Ignacego, Fundatora Societatis Jesu, Ku Kościołowi Bożemu osobliwie w Polsce*, Kazanie x. Kajetana Tagoborskiego, Scholastika Katedralnego przemyskiego *Na Uroczystość Jego Roku 1763 w Kościele Przemyskim Societatis Jesu Miane* (Львів?) 1764 [ч. бібл. ім. Оссол. 17117; друге виданне вийшло невдовзі (*Przedrukowane*) в друкарни єзуїтської колеґії в Перемишли, б. р.]. — Диви іще: *Ruchcicki* (Mawrucy hr. Dzieduszycy), *Piotr Skarga i jego wiek* (I виданне: Краків, 1850, т. I—II; II вид. Краків, 1868—1869, т. I—II; цитувати-му вид. II), т. I, ст. 173; *Eichhorn*, *Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius*, т. I, Mainz, 1854, ст. 182. Вкінци зауважимо, що пишучи отсю розвідку мав я під руками цінний кодекс бібліотеки ім. Оссолінських у Львові, ч. 628 п. з. „*Provinciae Poloniae Societatis Jesu Ortus et progressus, opera et studio Patris Raphaelis Skrzynicki e Societate Jesu* (друга половина XVIII ст.), передовсім ст. 1—41.

Велєвіцкый у вступній статі „*Quis Status Societatis Jesu in Regno Poloniae fuerit, antequam Nostri Cracoviae sedem fixissent et qua occasione Cracoviam venerint ab anno Dni 1578*“ згадує лише, що „*Hosius Card. Nostros primus in Poloniam evocat*“. — *Scriptores rerum polonicarum*, т. VII, Краків, 1881: *Wielewicki*, *Dziennik*, ст. 2.

а радше — вже консеквентне реалізованне тих єзуїтських мрій та плянів, які сходили в головах чільнійших членів „Societatis Jesu“ ще тоді, коли в Польщі про єзуїтів ледви хто й думав.

I.

Хто з Поляків був автором проєкту ратувати польсько-католицьку церкву перед реформаційною потопою єзуїтами?

Найбільш популярний погляд, неначе-б першим, що підніс в Польщі думку впровадити до Польщі єзуїтський орден, був підпора і стовп католіцизму в Польщі, кардинал Гозий, — погляд, як побачимо, так само баламутний як і неправдивий¹⁾. Побіч сього є ще друга думка, а власне та, що автором згаданого проєкту був гнізненський арцибіскуп і примас Микола Дзежтовський, який виступив з ним на синоді польсько-католицького духовенства ще десь 1545 р. (а може ще 1542). Думка ся, хибна так само як попередня, характеристична хиба тим, що висловив її ще ось недавно тому один із найкомпетентнійших знавців єзуїтської історії в Польщі, автор монографії п. з. „Jezuici w Polsce“²⁾. Останній, при тім найменше правдоподібний погляд, неначе-б про впроваджене єзуїтів до Польщі думав ще попередник арцибіскупа Дзежтовського, Петро Тамрат, теж десь в самих початках 40-их років XVI столітя, теж на якімсь синоді польсько-католицького духовенства.

Щоби проєкт ратовання католицької церкви в Польщі перед чим раз то могутнійшим напором сектанства при підмозі єзуїтів міг зродити ся в Польщі ще десь в 40-вих роках XVI столітя. значить саме в першім десятиліттю істновання єзуїтського ордена — се вже на перший погляд видаєть ся таки дуже неправдоподібним, а радше легендарним. Адже-ж се загально звісна річ, що як раз в сім першім десятиліттю переживав орден ледви чи не найтяжші хвилі свого істновання, вербував собі членів, був саме тоді — так сказати-б — „in statu nascendi“. Щоби отже та скромна Societas Jesu, затверджена папою Пав-

¹⁾ Пор. прим. Красіцкого, op. cit., ст. 125, та навіть Айхгорна, op. cit., т. I, ст. 182 й його: Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst, Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands, Band IV, Braunsberg, 1869, стор. 28.

²⁾ Załęski, op. cit., т. I, ст. 140.

лом III 1540 р. (27 вересня, булею „Regimini militantis ecclesiae“), яка ще 1556 р. числила на 1000 членів ледви 35 професів, щоби вона завоювала собі вже в так недалекій будуччині цілий сьвіт, стала найнебезпечнішим противником та найбільшим пострахом сектантів, про се тоді нікому не могло і у сні приснитись і то не лише в Польщі. Не вже-ж би отже польські арцибіскупи 40-вих років XVI столітя разом з своїм духовенством, відчували якимсь віщим духом се, чого тоді ніхто не міг просто сподівати ся, вже тоді віщим зором бачили ті неімовірні майже успіхи єзуїтського ордена в боротьбі з ворогами католицької церкви, успіхи, що про них тоді нікому і не сніло ся? Адже-ж се ясна річ, що вірити в таку легенду — вже на перший погляд — годі. — Та на тім не кінець.

Що арцибіскуп Микола Дзежтовський та його попередник Петро Гамрат справді не виступили зі згаданим проектом на жаднім зі скликаних ними синодів, — про се сьвідчать найкрасше друковані і не друковані (рукописні) ухвали тих синодів. І так знаємо, що Петро Гамрат¹⁾ відбув за не цілий п'ятилітний час свого правління гнізненською митрополією два провінціяльні синоди. Перший з них відбув ся в жовтні 1542 р. в Пйотркові, а його постанови оголошено два роки опісля друком²⁾. Як отже бачимо, дізнати ся про се, що було предметом нарад отсього синоду, легко, — байдуже, що оба видання згаданих постанов тепер дуже рідкі. Зібране духовенство радило над способами боротьби з анткатолицькою течією із Заходу, над способами оборони клясових вольностей

¹⁾ Див. K s. Jan Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, т. III, Poznań, 1889, ст. 71—134.

²⁾ Маємо два видання постанов пйотрківського синоду з 1542 р. Заголовок видання I-го такий: *Decreta et Constitutiones sacrosancte synodi provincialis Petricovie anno Domini 1542 die Martis decima septima mensis Octobris presidente Reverendiss. in Christo patre et domino Petro a Gamratis, Dei gratia Archiepiscopo Gnesn. et Episcopo Cracovien., Legato nato et Primate Regni Polonie solenniter celebrate. Cracoviae per Mathiam Scharffenberg anno 1544.* Друге видання див. *Przegląd lwowski*, rok X, 1880, Маурусу hr. Dzieduszycki, *O synodach katolickich w dawnej Polsce*, ст. 288 et seq., теж *Korytkowski*, op. cit., т. III, ст. 111, прим. 1, *Janosciana*, т. II, ст. 102 й *Jocher*, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*, Wilno, 1840—1857, т. I—VII, nr. 7490, 7491.

та привілеїв духовенства, та вкінці над способами ратунку самого духовенства з його страшного морального занепаду¹⁾. Про єзуїтів нікому зі вібраних і не снило ся говорити. І зовсім природно: в Польщі тоді ще про єзуїтів й не було чувати.

Говорячи про синод з р. 1542 годі не звернути уваги ще на один момент, який для нас має чималу вагу тим, що на отьому синоді був присутний як раз той, що в 11 літ опісля (скажу вже тут) стрінув ся перший з Поляків з єзуїтами та задумав впровадити їх до вітчизни — Мартин Кромер. Пізнійший наступник Гозія брав в синодальних нарадах дуже живу участь, він був теж і автором згаданих друкованих постанов.²⁾ Коли-ж би отже на отьому синоді на порядку деннім й поставлено дивним дивом „єзуїтську справу“, то нема найменшого сумніву, що він був би про се згадав в своїх пізнійших писаннях — тоді, коли справа була актуальною, і коли Кромер, по многих літах, хвалив ся справді, що ось то як раз він був тим першим з Поляків, що пізнав єзуїтський орден та багато причинив ся до його впровадження в Польщу. Та се — пише Кромер — стало ся при зовсім иньшій нагоді...³⁾

Коротко перед своєю смертю думав Іамрат відбути ще два синоди: дієцезальний в Кракові і провінціяльний в Пйотркові. Чи краківський дієцезальний синод відбув ся — не знаємо (згадує його лише Лентовский, Katalog, ч. I, стр. XVІІІ і т. II, стр. 113), — за се річ зовсім певна, що провінціяльний синод відбув ся справді в жовтні 1544 р., в Пйотркові.⁴⁾ Деякі його постанови читаємо в звіснім збірнику синодальних постанов Карнковского з 1579 р.⁵⁾ Одначе й тепер про єзуїтів не думав ще ніхто...

¹⁾ Ibidem; теж Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 20, 21.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Про се буде бесіда низше.

⁴⁾ Ks. Ludwik Lętowski, Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich, w Krakowie 1852. — Dzieduszycki, op. cit., Przegląd lwowski, 1880, стр. 393—395, — Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 120 et seq. — i Starowski, Epitome conciliorum tam generalium quam provincialium, Romae, 1653, стр. 378.

⁵⁾ Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae gnesnensis, Prouincialium, tam vetustorum, quam recentiorum, usque ad Annum Domini MDLXXVIII, studio et opera Reverendissimi in Christo Patris, Domini Stanislai Karnkowski, Dei gratia Episcopi Vladislavien et Pomeraniae collectae... Cracoviae, 1579 [бібл. ім. Оссол. ч. 7087] карта 27, 37, 76, 88, 94, 156—157.

27 серпня 1545 р. арцибіскуп Іамрат умер, а на митрополичім престолі засїв Микола Дзежтовский (вибраний формально 20 жовтня 1545 р.).¹⁾ Коли одначе зважимо, що затверджене нового арцибіскупа прийшло з Риму що іно в першій половині цвітня 1546 р., та що свій величавий в'їзд на митрополичу столицю відбув Дзежтовский що іно 1 мая т. с. р.²⁾, тоді й зрозуміємо, що вістки неначе-б він 1545 р. відбув провінціяльний синод в Ленчиці та ще й виступив на нім з пляном впровадження до Польщі єзуїтського ордену³⁾, треба теж зачислити до леґендарних. Очевидна річ, що про се вже й не треба згадувати, неначе-б в таким пляном мав Дзежтовский виступити ще десь на якімсь мітичнім синоді в р. 1542.⁴⁾

Хоча арцибіскуп Дзежтовский тішив ся у сучасних неконче доброю славою⁵⁾, все таки треба признати, що сумне, просто безвихідне положене католицької церкви в Польщі непокоїло його дуже. Він рад був помочи її по своїм силам та здібностям, конферував безустанно з тодішними визначними людьми католицького табору, що саме тоді починають ігрупувати ся головно при капітулах, та скликував дуже часто католицьке духовенство на синодальні наради.⁶⁾ Та вже-ж — скажу коротко — переглядаймо друковані і недруковані постанови усіх тих його синодів, почавши від першого Ленчицького з вересня 1547 р., а скінчивши на передостаннім провінціяльним в Ловичу з р. 1566 (вересень) і останнім в Пйотркові з р. 1557 (май) та дієцезальним в Гнізні те-ж 1557 р. (початок мая), — переглядаймо рукописних і друкованих па-

1) Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 135 — 228.

2) Ibidem, стр. 141.

3) Fabisz Paweł, Wiadomość o Synodach prowincjonalnych i dycezalnych gnieźnieńskich i o prawach kościoła polskiego z dodatkiem spisu synodów dycezalnych polskich, Кєрно, 1861, стр. 163, — Załęski, Jezuiti w Polsce, т. I, стр. 140, — Харламповичъ К., Западно-русскія православныя школы XVII и начала XVIII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религиозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви, Казань, 1898, стр. 38. — Про иньших як Буліньскі (Historia kościoła polskiego, т. I—II Краків, 1873 — 1874) та Буковскі (Dzieje reformacyi w Polsce й не згадую.

4) Про се — низше.

5) Пор. прим. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, т. I (кореспонденція Зебжидовского), стр. 479 — теж мою студию в „Записках“ т. LIII, Предтеча Унії, стр. 24, прим. 1.

6) Див. Korytkowski, op. cit., l. c.

мяток з того часу кілька хочемо, все-ж таки згадки про обрядованнє зібраного духовенства над „езуїтською справою“ на котрім небудь із згаданих синодів — нема¹⁾, байдуже, що проєкт впровадження езуїтів до Польщі був Дзежговському знайомий вже в середині 50-тих років.²⁾

¹⁾ Постанови першого синода Дзежговського в вересні 1547 р. в Ленчиці (а не в Пйотркові, як було заповіджено) опубліковані в I-шій томі *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia* (*Korespondencya Zebrzydowskiego*, Краків, 1878, стр. 446—451). Ухвали подібні до постанов попередних синодів. Про езуїтів згадки нема [Пор. іще: *Korytkowski*, op. cit., т. III, стр. 149 et seq. і *Dzieduszycki*, op. cit., *Przegląd lwowski*, 1880, стр. 396—397]. — Другий провінц. синод Дзежговського відбув ся в червні 1551 р. в Пйотркові. Загально звісно, що на тім синоді був і Станіслав Гозий, якому тоді і поручено написати коротке „ісповіданє віри“, яке Гозий зараз таки 1553 р. пустив в світ друком (Краків) п. в. *Confesio fidei catholicae christiana*. На сей синод виготовило трьох відпоручників краківської капітули (Петр Мишковский, Станіслав Гурский і Мартин Кромер) славному свою „інструкцію“ для делегатів капітули на синод (*Acta historica*, op. cit., т. I, стр. 457). Перед самим синодом відбували ся ще й дієцезальні синоди (пор. *Korytkowski*, op. cit., т. III, стр. 162). Про езуїтів теж ніхто не згадав (пор. *Acta historica*, op. cit., стр. 499—525), за се ухвалено, аби біскупи виховували собі здібних робітників на академіях, та щоби кождий монастир вислав що два роки по двох кандидатів на краківську академію. Біскупи дбають головно про свою юрисдикцію. Дальший синод розпочав ся 6 падолиста 1554 р. Та крім примаса Дзежговського прибули з біскупів лише Андрій Зебжидовский (крак.) та Андрій Носковский (полоцк.). Див. *Eichhorn*, op. cit., т. I, стр. 212, *Korytkowski*, op. cit., т. III, стр. 184. — Синод відложено: він і відбув ся аж коли до Польщі приїхав папський нунцій Ліппомано, в вересні, 1556 р. в Ловичу. Ухвали сього синоду — див. *Cod. MS.* архіву кн. Черторийских в Кракові, ч. 2242. — Пор. те-ж: *Eichhorn*, op. cit., т. I, стр. 268 et seq., — *Korytkowski*, op. cit., т. III, стр. 202—209, — *Rykaszewski*, *Relacye nuncyuszów apostolskich o Polsce od roku 1548—1690*. *Wydanie biblioteki polskiej w Paryżu*. Т. I—II, Berlin, Poznań, 1864, т. I, стр. 34 et seq. — Останній свій провінц. синод відбув Дзежговский в Пйотркові, в маю 1557 р.; попередив його дієцезальний синод в Гнізні (початок мая). Та на отсих синодах сам арцибіскуп вже не був присутний. Найважнішою причиною скликання отсих синодів була контрибуція, якої король домагав ся від духовенства на інфлянтську виправу 1557 р. Де-нещо в постанов сього останнього провінц. синода примаса Дзежговського передруковано в цит. збірнику Карнковского. Пор.: *Dzieduszycki*, op. cit., *Przegląd lwowski*, 1880, стр. 520—522, *Korytkowski*, op. cit., т. III, стр. 212—215. — 18 січня 1559 р. Дзежговский умер.

²⁾ Про се довідаємо ся низше.

Приглянувшись одначе ближше легенді про пляни Дзежівського, чи там ще Тамрата, ратувати польсько-католицьку церкву перед грозою реформації єзуїтами, спостережемо зараз, що показати ієнезу тої легенди — легко.

Не знати яким чином могло се стати ся, все-ж таки в однім із старших друкованих збірників синодальних постанов, а власне в „*Constitutiones Synodorum Metropolitanae Ecclesiae Gnesnensis, Provincialium*“ Венжика з р. 1630 (Краків) читаємо, що 1542 р. відбув ся в Ленчиці провінціяльний синод Миколи Дзежівського (*Nicolai Dzierzgowii Lancisciae, 1542*). І хоча на отсю просту неможливість звернув був увагу ще Яноцкий¹⁾ — кажучи, що арцибіскуп Дзежівський не міг в сім році скликати провінціяльного синода з тої простої причини, що тоді жив ще його попередник, арцибіскуп Тамрат, се одначе не спинило одного із сучасних майже Яноцкому істориків польської церкви додати до Венжикової вістки доволі сензаційний коментар, який в короткім часі став для пізнійших письменників жерелом як раз згаданої єзуїтської легенди.

Згадавши коротко про неможливе положене католицької церкви в Польщі, пише дальше згаданий історик так: „Тимчасом отримав король від папи поручене недопустити до розширення науки Лютра в Польщі. Біскупи отримали теж окремиї лист з візванем ужити якихсь успішнійших середників до ратовання непорочности пануючої віри. По тій то причині скликав арцибіскуп Дзежівський провінціяльний синод, на яким — як свідчить його окружний лист — радили над причинами страшного занепаду та над способом оживотворення давньої ревности духа релігії; над укаранем непокірних, богохульників, рабівників і дерунів костелів, над фундаторами нових „зборів“ і їх оборонцями. Теж над реформою духовенства і усуненем деяких звичаїв, противних науці і обрядам св. церкви. В тім самім листі питає арцибіскуп духовенство, чи не добре було би з причини браку світських ксьондзів, яким діссиденти відібрали костели та доходи, впровадити до Польщі єзуїтський орден, який і утримував би семинарії і виховував би молодіж в святій вірі та вольних науках... Перша се“, читаємо дальше, „одначе дуже хвальна згадка в історії польської церкви

1) Janozki Johann Daniel, Nachricht von denen in der Hochgräflichen Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern, Breslau, 1749, ч. I, стр. 76.

про отсей орден. Проект Дзежтовского невдовзі здійснив ся, а ті прислуги й праці, які ревні та сьвітлі члени сього ордену розпочали для розширення наук та викорінення дисидентських єресей, відповіли зовсім опінії, яку виробило собі про нього ціле духовенство“...¹⁾

Отся „перша та дуже хвальна“ звістка в історії польської церкви про єзуїтський орден — вподобала ся пізнійшим письменникам дуже, очевидна річ — з малою поправкою. Зваживши власне се, що 1542 р. арцибіскуп Дзежтовский не міг ще скликати провінціяльного синода, перенесено його „благо-разумно“ на р. 1545... Таку поправку зробив Фабіш²⁾, а за ним повторили се вже інші письменники як Булінський, Харлампович, а навіть історик „Єзуїтів в Польщі“, кс. Заленский.

Звідкиля-ж одначе зачернув свою вістку Островский? Відповім коротко: жерелом послужили йому (скажу вже тут...) *Аннали Райнальда*, а власне синодальна програма гнізненського арцибіскупа, в якій говорить ся вже зовсім ясно та явно про спровадженє до Польщі „в підмогу“ єзуїтів, грамота, яку автор *Анналів* умістив хибно під 1542 р.³⁾

Та про се буде бесіда більше просторо низше.

Лишаєть ся на кінець сказати ще дещо про міти звязані з особою кардинала Гозія. Передовсім треба зазначити, що основою погляду, неначе-б першим Поляком, який підніс думку впровадити до Польщі на ратунок католицькій церкві єзуїтів, був пізнійший біскуп Вармії та кардинал Станіслав Гозій, був факт, що Гозій був перший з поміж польських біскупів, який в половині 60-тих років заснував першу на цілу Польщу єзуїтську колегію, неначе впроваджуючи тим формально єзуїтський орден в річпосполиту.⁴⁾ Що одначе з сього загально

---

¹⁾ Ostrowski X. Teodor, *Dzieje y prawa Kościoła polskiego*, w Warszawie, MDCCXCIII, т. I Ш [бібл. ім. Оссол. ч. 11887], т. Ш, стр. 33—34.

²⁾ Fabisz, op. cit., стр. 163.

³⁾ *Annales Ecclesiastici ab anno, quo desinit card. Caes. Baronius MCXCVIII usque ad Annum MDLXV. Continuati... auctore Odorico Raynaldo... Tomus XXI, Pars I. Coloniae Agripinae, Anno MDCCXXVII* [бібл. ім. Оссол. ч. 34.941], стр. 189, п. р. 1542.

⁴⁾ Про се див.: Eichhorn, op. cit., т. II, стр. 173—190, — Krasicki, op. cit., стр. 131 et seq., — Załęski, op. cit., т. I, стр. 155—158.

звісного факту не виходить ще се, неначе-б Гозий був разом й автором ідеї впровадження єзуїтів до Польщі — се річ ясна.

Доволі цікаво сформулований згаданий погляд у Красіцького. „Як всі иньші здобутки західної культури“, читаємо в його історії початків єзуїтського ордену в Польщі, „так і єзуїтський орден впроваджено до Польщі крізь сусідню Німеччину. В Німеччині-ж була єзуїтська колегія вже 1544 р. (?!)“, в Баварії, де перебував дуже горячий опікун єзуїтів, кардинал Отто Трухсес, та де патри Яус та Канізий світили ревністю та наукою усьому католицькому духовенству в Німеччині. А Гозий з Трухсесом та Канізиєм вже знав ся та навязав з ними дружні зносини ще тоді, коли 1549 був як раз в посольстві до цісаря (Карла V) та Фердинанда (австрійського). Чим сильніше отже зростало небезпеченство для католицької церкви в Польщі, тим більше подивляв Гозий великі заслуги єзуїтів около католицької віри в Німеччині, тим красше розумів, як зручно організований єзуїтський орден до боротьби з сектантами, та з як великим успіхом можна ним користувати ся „in summo regum discrimine“.¹⁾

Бачимо отже, що по думці Красіцького зазнайомив ся Гозий з єзуїтським орденом ще 1549 р., і то підчас свого посольства в Німеччині, де — як каже Красіцький — була вже від 1544 р. єзуїтська колегія в Баварії... Як бачить ся — гадку впровадження єзуїтів до Польщі піддали йому як раз згаданий кардинал та дуже горячий покровитель (*ardentissimus fautor*) єзуїтів Отто Трухсес й патер Канізий, з якими він навязав саме тоді дуже дружні зносини.

Пригляньмо-ж ся отьому оповіданню ближше.

Звісно, що між Польщею і Німеччиною вів ся в другій четвертині XVI в. довголітний, завзятий спір. Справа йшла про герцога Альбрехта брандебурського, на якого цісар Карло VI кинув ще 1530 р. баніцію, признаючи собі суверенні права до недавно тому секуляризованої Прусії, від 1525 р. польського ленна. Справа тим більше заострилась, що Альбрехт віддав ся під опіку Жигимонта III, а сей заборонив йому під загрозою утрати ленна ставляти ся на суд цісаря. Ситуація зміняла ся безустанно, — деколи заносило ся навіть на війну. Оттакі то напружені відносини викликали, розумієть ся — живійші

¹⁾ Krasicki, op. cit., стр. 125.

дипломатичні зносини, живіші порозуміння між обома дворами. На німецьких соймах з'являли ся майже рік-річно відпоручники польського правительства, а подруже Жигимонта Авіуста з донькою Фердинанда I, Єлисаветою¹⁾, було теж продуктом дипломатичної комбінації. Оттаким то чином бачимо на німецькому соймі 1548 р. Мартина Кромера (разом з Миколою Радивилом)²⁾, а 1549 р. висилає молодий король в посольстві до Карла V, Фердинанда I та Филипа II — новоіменованого хелмінського (Culm) біскупа, Станіслава Гозія.³⁾ До річи кажучи — отсе й був початок блискучої Гозієвої кар'єри.

Під кінець марта, або з початком цвітня 1549 р. вибрав ся Гозій в дорогу. Невдовзі прибув він до Праги⁴⁾, звідтиля коло 15 липня поїхав на Ратісбону, Авісбург, Діллінгу, Ніренберг і Вірцбург — до Нідерляндії, де перебував як раз цісар Карло V. Підношу з натиском, що як раз саме тоді, в дорозі до Нідерляндії, вступив Гозій в Ділінзі до голосного авісбургського кардинала Оттона Трухсеса, а не вже в часі свого повороту з Нідерляндії під кінець 1549 р., як дехто хоче розуміти примітку Решки „ex itinere“.⁵⁾ В Нідерляндії гостив Гозій в Бруксели, Ієнті та Антверпії (де з'їхав ся з іспанським королем Филипом II), і відти вибрав ся з поворотом. В січні 1550 р. бачимо його вже в Відни, і звідти вибираєть ся в короткім часі до Польщі.

---

¹⁾ Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten, von F. V. von Buchholz, B. VIII, Wien 1838, стр. 698—699. — Вона умерла дуже рано — 15 червня 1545 р. в Вільні.

²⁾ Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 36 і Buchholz, op. cit., т. VI, стр. 286 (Wien, 1836).

³⁾ Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit., т. I, стр. 89—102. Крім того див. невеличкий спеціальний нарис д. Жигимонта Вурста п. з. Legacya Stanisława Hozyusza do cesarza Karola V i króla Ferdynanda I w roku 1549. — Przewodnik naukowy i literacki, Rocznik XXI, 1903 р., чч. 1—7.

⁴⁾ З Польщі поїхав Гозій просто до Праги, а не до Відня як читаємо у Айхгорна. Пор. Wurst, op. cit., зом. II, стр. 106, прим. 5. — В яких справах їхав Гозій — гляди інструкцію в Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, т. IV (Epistolae Hosii, т. I), стр. 291—292, нр. 314.

⁵⁾ „Ex itinere quoque ad Magnum illum Othonem Truchsesium Cardinalem Augustanum divertit“. D. Stanislai Hosii... vita auctore Stanislao Rescio, caput XIV libri I. Acta historica..., op. cit., т. I, стр. 98—102, Krasicki, op. cit., стр. 125.

Такий перебіг Гозієвої лєтації з 1549 р. на підставі сучасних грамот. Чи одначе Гозий справді що іно тоді взнайомив ся з кардиналом Трухсесом, як би се виходило з оповідання таких Гозієвих біографів як Решка та Айхгорн (за ними повторив се Красіцкый), чи отся стріча була справді лише... чолобитнею, яку Гозий зложив славному кардиналови, чи вкінці Гозий відвідав його справді вже в повороті з Нідерляндії, значить під кінець 1549 р. (хронологічно виходить так з оповідання Решки: *ex itinere...*) — се иньша річ...

Отто Трухсес — се Гозийів товариш ще із студентських часів.¹⁾ Вони товаришували разом на студиях в Падуї²⁾, заприязнили ся вже тоді та вже аж до кінця життя утримували дуже сердечні зносини. Підчас свого пословання в Польщі 1542 р. мав Трухсес хорошу нагоду пригадати собі з Гозієм не так ще давні часи студентської дружби, а 1549 р. не забув його теж, коли дізнавшись про Гозийів побут в Німеччині запросив його до себе на свій виставний двір в Ділінзі.³⁾ Запросинам кардинала був Гозий дуже радий. Адже-ж він мав до нього дуже важне та делікатне діло... Очевидна річ, що на конференції в справі якогось там ордену він до кардинала не спішив ся...

Коли ся Гозієва візита у Трухсеса була до тепер справді сповита якимсь загадковим пухом, так тепер — в сьвітлі тих листів, якими Гозия під ту пору з Польщі просто засипували⁴⁾, представляєть ся отся Гозієва гостина у кардинала в зовсім яснім сьвітлі. Із згаданих листів довідуємо ся власне, що Гозієва візита у Трухсеса була нічим иньшим, як добре упрянованою та дуже делікатною місією — як раз головно в справі пруській... Королеви та взагалі усім польським політикам просто треба було так поважного та впливового німецького достойника, яким був ще тоді кардинал Трухсес, втягнути делі-

¹⁾ Біографію і літературу див.: *Allgemeine deutsche Biographie*, т. XXIV, Leipzig, 1887, стр. 634—640.

²⁾ Див. лист Гозия до кардинала Польо, з Кракова, 9 падолиста 1542 р. *Acta historica... Stanislai Hosii epistolae*, т. I, стр. 129, нр. 120.

³⁾ *Acta historica...* т. I, op. cit., стр. 313, нр. 329. Лист кардинала Трухсеса до Гозия „Datum Dillinga, XI Maii“. — „Redmae D-nis V-rae amicus ex corde“ — підписав ся кардинал.

⁴⁾ *Ibidem*, нр. 330, 331, 332, 343...

катно в містерії пруського питання та покористати ся його великими впливами на цісарському дворі.¹⁾

Так представляєть ся Гозієва гостина у кардинала Трухсеса 1549 р. Чи була отже тоді пора і місце говорити про єзуїтів (з якими — до річи кажучи — ввійшов кардинал в близші та інтимнійші зносини що іно 1556 р.) — про се здаєть ся зайвим говорити. Зрештою — позволю собі запримітити, що коли-б така бесіда між Гозієм і кардиналом і була, то нема найменшого сумніву, що Гозій був би пізнійше про се згадав з всякою певністю ось хочби в своїх листах до патра Канізія (в половині 50-тих років!), а не писав би в них про єзуїтів як про щось невидане-нечуване...

Коли-ж вістка про Гозієву стрічу з кардиналом Трухсесом 1549 подана Решкою та повторена Айхгорном та Красіцким — правдива (як знаємо — з маленькою поправкою що до часу...), так за се згадку про Гозієву стрічу з патром Канізієм²⁾, теж в тім самім році та при тій самій нагоді — треба рішучо зачислити до мітів... Не перечу, що Канізіій під кінець 1549 р. був вже в Німеччині, та вже-ж що до стрічі між ним і Гозієм тоді не прийшло — се не улягає найменшому сумнівови. Адже-ж саме тоді, коли Гозій гостив в Ділінзі в авісбуріського кардинала, патра Канізія в Німеччині ще не було.³⁾ Другої-ж візити Гозій Трухсесови не складав, — значить до якоїсь Гозієвої стрічи з патром Канізієм при иньшій нагоді на дворі авісбуріського кардинала теж не могло прийти. Зрештою з пізнійшої кореспонденції між Гозієм й Кромером з одного боку, а Канізієм з другого, — довідуємо ся зовсім певно, що підчас свого пословання в Німеччині 1549 р. Гозій Канізія ані не бачив, ані навіть про нього чував... Тут наведу ось хочби Гозійів лист до Канізія з 11 мая 1555 р. (Heilsbergae), в якому

¹⁾ „Cognoscet autem P-tas V., si commode poterit de Illmo Dno Alberto iuniorе Marchione, vel etiam de Rmo Cardinali Augustano, num quid ab ipsis de Prussia cum Caes. M-te actum et quo in statu res sit, ut ad id se accommodare queat“. Sigismundus Augustus rex Hosio, Junii 18 Cracovia, Ibidem, стр. 329, нр. 343.

²⁾ Решка, Айхгорн, Красіцкий I. с.

³⁾ Див. I-ший том Beati Petri Canisii Societatis Jesu Epistulae et acta. Collegit et adnotationibus illustravit Otto Braunsberger, eiusdem Societatis sacerdos, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVI. т. I, стр. XLI.

— між иньшими компліментами — впевняє його в своїм поважанню до нього, — байдуже, що він й йому „de facie“ — чужий...¹⁾

II.

В одному з пізнійших листів Кромера, а власне в листі до єзуїтського генерала Еверарда Меркурияна (був генералом від 1573—1580 р.) з дня 20 марта 1574 р., захованім в римськiм королівськiм „archivo di stato“ (Archivio dei Gesuiti: Lettere 1548—1575), читаємо інтересні для нас ревелациї. Голосний тоді навіть за границями Польщі історик, що був саме тоді вармійським адміністратором (1560—1579), пише в згаданім листі так: „Від тої хвилі, коли я пізнав в Відни патра Канізія та ще декого з ордена (а коли не помиляю ся, то я пізнав його (зн. орден) перед 20 і кількома роками перший з Поляків), — полюбив я той орден та чимало причинив ся до того, аби і наша Польща та Прусія не була його позбавлена — не так ради його самого, але ради нас самих“.²⁾

Як отже бачимо — в отьому листі зазначив Кромер досить рішучо, що з єзуїтами зазнайомив ся він перший з Поляків, він перший пізнав їх у їх таки гнізді у Відни, він їх полюбив та багато причинив ся до їх впровадження до Польщі.

Зараз побачимо, що Кромер не помиляв ся, — побачимо, що справді він, а ніхто иньший був тим першим Поляком, котрому судила доля стрінути ся вперше з єзуїтами, ба що більше — ми побачимо, що він був і тим першим Поляком, в якого голові виринула вперве сьмілива гадка: ратувати польсько-като-

¹⁾ „Ego vero, etsi te de facie non novi, non possum tamen talem virum non plurimi facere...“ Лист Гозія до патра Канізія з Гайльсберга, 11 мая 1555 р. Ibidem, т. I, стр. 538—539. Теж: Hosii Epistolae (Acta historica...), т. II, стр. 1041.

²⁾ „Ex quo P. Canisium et alios quosdam de ista ipsa societate Viennae in Austria cognovi (cognovi autem ante aliquot et viginti annos primus, ni fallor, Polonorum), adamavi eam, dedique operam, ut eius Polonia nostra et Prussia expers non esset, non illius quidem, sed nostra ipsorum gratia“. З Гайльсберга, 20 марта 1574. Цит. в „Epistulae et acta“, op. cit., т. I, стр. 509, прим. 2.

лицьку церков єзуїтами, — виринула тоді, коли в Польщі про се нікому і не снило ся.¹⁾

Коли-ж прийшло до отсеї стрічи Кромера з єзуїтами?

Із кореспонденції патра Канізія з Кромером, опублікованої недавно тому ученим єзуїтом патром О. Бравнсбергером²⁾, можна легко сконстатувати, що натяк в Кромеровім листі до генерала Меркурияна „ante aliquot et viginti annos“ належить лише до не дуже довгого Кромерового побуту в Відни, саме під час його пословання від короля Жигимонта Августа до Фердинанда I австрійського — в осени 1553 р.

Кромерова леґація до Відня 1553 р. не була ні першою, ні останньою. До Відня їздив Кромер в посольстві від короля, як здаєть ся — десять до одинайцять разів. Знаємо далше, що першмй раз їздив Кромер в посольстві від короля Жигимонта III на сойм в Авісбурзі 1547 в справі пруській³⁾ (рік опісля в тій самій справі їздив й Гозий), а рік опісля (в липни

¹⁾ Аби перед 1553 р. думав хто з Поляків — чи то в Польщі, чи то за її границями — про впроваджене єзуїтів до Польщі, на се треба дати рішучо відповідь відмовну. Низше побачимо, що до сього часу — звертали єзуїти свою увагу з найбільшою інтензивністю на Німеччину. Коли-ж менше-більше в сім часі удало ся єзуїтам здобути собі там декілька позицій — прийшла черга й на Польщу. Ще в початком 50-тих років писав патєр Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii — до Канізія, що мовляв — „sicche di là è necessario si provveda alle cose di Alemagna per adesso“ (на разі треба вам давати раду Німеччині...) хоча вже й говорило ся: „...et quanto al Collegio d' Ingolstadt mi rimetto a quello che si scrive per altra, et il simile dico se accadesse far Collegio in Polonia“... — P. Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii Canisio, Roma, 25 Julii 1553, — Beati Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I. стр. 429. За се від тепер, значить від Кромерової стрічи та конференції з патром Канізієм, „єзуїтська справа“ стає в Польщі — бодай для невеличкого кружка духовних, справою актуальною. Перед тим не стрічаю ся з чимсь подібним ніде.

²⁾ Цит. „Beati Petri Canisii, Societatis Jesu Epistulae et Acta. Collegit et adnotationibus illustravit Otto Braunsberger, eiusdem Societatis sacerdos. Volumen primum: 1541—1556, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVI — Volumen secundum: 1556—1560, Friburgi Brisgoviae, MDCCCXCVIII. Виданне взірцеве, в повнім значінню слова — європейське.

³⁾ Як висше. Крім того пор.: Finkel Ludwik, Marcin Kromer, Historyk polski XVI wieku, rozbiór krytyczny, W Krakowie, 1883, (Osobne odbicie z XVI T. Rozpraw Wydz. hist.-filoz. Akad. Umiej.), стр. 25.

1548) до Фердинанда I в справі зниження вальору польської монети на Шлезку і Мораві¹⁾; знаємо теж, що після смерти Жигимонта Старого 1548 р. їздив Кромер в посольстві від нового короля, Жигимонта Августу, з чолобитнею до папи.²⁾ Про пізніші Кромерові посольства до Фердинанда I годі сказати щось певне, крім останнього, що тревало цілих 7 літ від 1558 до 1564 р. Знаємо лише стільки, що перед тою останньою лєґациєю їздив Кромер до Відня ще яких 9—10 разів, — як се можна ствердити на основі сьогочасних грамот фравенбургського архіва.³⁾ Щось певнійше одначе про усі ті посольства сказати годі.

Про посольство з 1553 р. не знає Кромерів біоґраф Айхгорн теж нічого... Він знає лише, що воно відбуло ся в осени 1553 р., та одначе, що се була за дипломатична місія — він не знає.⁴⁾ По моїй думці Кромер їздив в справі приданого Катерини австрійської, доньки Фердинанда I, вдови по герцоґови Мантуї, Франці Гонзаґа, з якою недавно тому одружив ся король Жигимонт Август⁵⁾. Те-ж дуже можлива річ, що при тій нагоді інтервеніював Кромер і в „справі пруській“. Характеристичне при тім се, що сю лєґацію відбув Кромер теж в товаристві того самого Миколи Радиви́ла, що брав участь в згаданій попередній лєґації з р. 1547, того самого, що 23 червня 1553 р. підписав (разом з віцеканцлером Яном Пшерембским, пізнійшим арцибіскупом гнізненським й примасом) шлюбну угоду. Зрештою — у одному з своїх листів писаних до Гозия як раз перед від'їздом до Відня здогадуєть ся Кромер, що правдоподібно до Відня буде висланий в справі пруській. В згаданім листі читаємо: „Radivilus pridem hinc discessit nec scio, an huc venturus sit prius, quam Rex hinc discedit Knissinum. Discessurus est autem 23 huius mensis: quem ego paulo

1) *Scriptores rerum polonicarum* т. I, стр. 284.

2) *Ibidem*.

3) *Eichhorn, Martin Kromer, op. cit., стр. 40 et. seq.*

4) *Ibidem*, стр. 41. — Не знає теж нічого проф. Фінкель. *Пор. op. cit., стр. 31.*

5) Катерина австрійська (род. 1533 р.) вийшла за Франца Гонзаґу 1549 р. В дуже короткім часі повдовіла. 1553 р. вийшла вдруге за муж з Жигимонта Августу. Шлюбну умову підписали 23 червня 1553 р. з боку Поляків Микола Радивил (литовський канцлер і виленський воєвода) і віцеканцлер Ян Пшерембський. — *Monumenta Aug. domus austriacae, Th. III, Friburgi, 1760, стр. 90, — Buchholz, op. cit., т. VIII, стр. 731—734.*

post sequi debui, sed iam tardius fortasse subsequar. Mittor enim ad Regem Romanorum. Qua de re, adhuc nescio: sed agam fortassis aliquid etiam de rebus Prussicis“...¹⁾ Коли-ж Кромер вернув невдовзі до Польщі, пішла між народом чутка, що королівський посол привіз з собою повні скрині срібла...²⁾

Яка-б одначе і не була ціль отсеї Кромерової латації та якби вона і не поладналась, — для нас важна вона тим, що саме підчас ньої ввійшов Кромер в ближший контакт з віденськими єзуїтами, придивив ся їм добре та — без сумніву за намовою патра Канізія — став вже тоді думати зовсім поважно над тим, яким би то способом спровадити найлекше тих енергічних та завзятих католицьких войовників і до Польщі. До тої хвилі єзуїти були в Польщі зовсім незнані, а коли хто про них й зачував, то хиба якісь дивні та фантастичні вісти, що після ріжних метаморфоз доходили сюди ріжними дорогами — з німецьких антиєзуїтських памфлетів.

В Німеччині-ж було инакше.

Загально звісна річ, що після виступу Лютра уся Німеччина спалахнула мов огнем. Католицька церков упадала з дня на день, а в короткім часі здавало ся усім, що Німеччина втрачена для Риму на віки... Мов від могутнього подуву вітру зникли з поверхні німецької землі католицькі церкви і лише де-не-де коротали своє нужденне жите голодні католицькі попи, які — як каже один сучасний німецький католицький піп — „могли заробити попівством ледви стілько, щоб стало засьвітити найсьв. сакраментови сьвічку...“³⁾ Природна отже річ, що на Німеччину звернули єзуїти бачну увагу вже дуже вчасно — як на головний терен ворожого, антикатолицького руху.

¹⁾ Martinus Cromerus Stanislaeo Hosio, Septembris 14, Cracoviae. — Stanislaei Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 354, вр. 1079.

²⁾ „Lucas Concionator ad nos venit, per dies quattuor continuos est concionatus, is Doctorem Cromerum ex vicinia Cracoviam venisse ait cum duobus magnis ciphis argenteis inauratis...“ Doctor Sabinus Hosio, 28 Decembr., 1553, Knissini. Ibidem, стр. 389, вр. 1155. — Про доктора Луку, голосного тодішнього проповідника-домініканця дав. мою розвідку: Епізод з життя Петра Скарґи, Записки, т. LVI, стр. 13.

³⁾ Loserth, Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im XVI J. Stuttgart, 1898, стр. 63.

Мов той кіт закрив ся до Німеччини єзуїтський орден — пишуть німецькі протестантські історики. Тихо та скромно поводили ся вони скрізь, де лише з'явили ся, прохаючи для себе що найбільше — гостинного приюту, скромних средств до життя та дозволу проповідати та сповідати, а найрадше —- учити.

А з'явили ся єзуїти в Німеччині зараз після затвердження ордену папою Павлом III 1540 р., — саме серед найбільшого хвилювання та ферменту реформаційного руху. Не багато мав ще тоді орден членів, — не багато й з'явило ся їх в Німеччині в першій десятиліттю існування ордену. Нечисленним правовірним князям та прихильним Римови біскупам вподобали ся отсі єзуїтські напередовці в першій хвилі. Адже-ж вони справді могли всім імпонувати своїм тихим та примірним поведенєм, своєю абнеґацією та побожністю — в порівнанню до темного та здеморалізованого німецького духовенства. Та вже-ж треба запримітити, що усі ті біскупи та князі — єзуїтських інтенцій тоді ще не розуміли. Бо коли вони і приймали єзуїтів прихильно, — так се була прихильність більш особистої закарски. Ім подобали ся отсі тихі та з кожного погляду коректні єзуїтські патри, вони радо бачили їх на своїх дворах як домових духовників, пробували навіть обдаровувати їх каноніями та інфулами, — та більш нічого... Що одначе єзуїтам треба було стати певною та твердою ногою на німецькій землі, що їм хотіло ся заакліматизувати ся в Німеччині раз на все, оснувати як найборше численні колеґії, опанувати університети і т. и. — се запримітили вони не так скоро... І треба було доволі довгого часу, бо аж цілих 10 літ, щоби єзуїтам удало ся отворити першу колеґію на всю німецьку землю, а власне в Відні 1551 р... А тим часом — вони вештали ся по всіх усюдах, виринали раз тут, раз там, старали ся з'єднати собі прихильність біскупів, князів та взагалі визначних людей сього часу, студіювали скрізь ситуацію, та так тихо та незаметно приготувляли собі прихильну опінію та ірунт для своєї діяльності.¹⁾

²⁾ Література до сього — пребогата. Пор.: Janssen, Geschichte des deutschen Volks, т. IV, стр. 371 et seq., Steinhuber Andreas, Cardinal S. J. Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. 2 B-de Freiburg in Br. 1895 (оба — єзуїтам прихильні). З иньшої точки погляду пише: Dr. Droysen Gustav, Geschichte der Gegenreformationen, Berlin, 1893, стр. 149—173 і 223—242. — Вкінці звертаю увагу на цінну статю про єзуїтський орден в „Real-

Австрія та Баварія — се одинокі німецькі краї, в яких „іспанські ксьондзи“ (spanische Priester) найшли найборше гостинний приют. В Баварії¹⁾ мали єзуїти чималий вплив на герцога Вільгельма IV, в Австрії — на Фердинанда I. І тут — і там старали ся вони опанувати передовсім університетом. В Інгольштаті запримечаємо се вже дуже рано. Після смерти звісного противника Лютра, Йогана Ека (Eck, † 1543 р.)²⁾, богословський виділ завмер зовсім, а й цілий університет ледви ледви веіетував. Природна отже річ, що серед таких обставин — патер Клявдій Яус (Claude le Jay)³⁾ міг без ніякої майже перешкоди стати наступником Ека. Та професорська діяльність отсього єзуїти на інгольштатським університеті не тревала довго: невдовзі він з університету уступив. Та вже-ж не треба думати, що се було капітуляцією ордену... Навпаки під кінець 40-вих років прийшли єзуїти знова, і вже не сам один патер Яус, та не аби як узброєні... Крім згаданого патра загостило до інгольштатського університета ще двох талановитих членів ордену, а власне патри Альфонс Сальмерон та Петр Канізий, — всі три з докторськими дипломами, осягненими на славнім тодішнім університеті в Болонії.⁴⁾

Незвичайно енергічна та при тім незвичайно успішна діяльність інгольштатських єзуїтів звернула на себе відразу увагу всіх, а сама єзуїтська колонія стала справдішною метрополією, матерію иньших німецьких єзуїтських колегій.

Колегії в Відни дали початок теж інгольштатські єзуїти.⁵⁾

encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, herausgegeben von D. Albert Hauck, Berlin, 1900, т. VIII, стр. 742—784.

¹⁾ Про єзуїтів в Баварії писали; Lipowsky, Anton v. Bucher i K. H. v. Lang. Пор. цит. Realencyklopädie, I. c. стр. 763.

²⁾ Був в Інгольштаті професором теології 32 роки. Пор. Joannes Nepomucenus Mederer, Annales Ingolstadiensis Academiae, (Partes 4, Ingolstadii, 1782) p. I, стр. 184. — Пор. те-ж: Allgemeine Deutsche Biographie, V. V, Leipzig, 1877, стр. 596—602.

³⁾ Див. його біографію: Prat S. J., Le Père Claude Le Jay, Lyon, 1874 — i Boero Giuseppe, S. J., Vita del Servo di Dio P. Claudio Jaio della Compagnia di Gesù, Firenze, 1878.

⁴⁾ B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 60.

⁵⁾ Про єзуїтську колегію в Відни див.: Socherus Antonius, S. J. Historia Prouvinciae Austriae Societatis Jesu, Pars prima, Viennae Austriae, 1740 i Aschbach, Geschichte der Wiener Universität, т. I—III, Wien, 1865, 1877, 1888. — Теж MS. бібліотеки цісарської в Відни, нр. 8767. — Див. іще: B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 66.

Ще в грудні 1550 р. прохав Фердинанд I генерала Льойолю прислати єзуїтів, а передовсім Клявдия Яуса, „qui ob ipsius praestantem in sacris literis doctrinam vitaeque probitatem et modestiam nobis iam pridem notus ac gratus et charus est“.¹⁾ Очевидна річ, що Льойоля не відмовив: адже-ж отсе вперве усміхнула ся йому хороша нагода заснувати після стільки трудів та злиднів першу німецьку колегію... І справді — вже 31 мая 1551 р. прибуло до Відня двох патрів, а незабаром ще кільканадцять. Зараз приступлено до отворення колегії: першим ректором став Клявдий Яус, а незабаром прибув до Відня на горяче проханне Фердинанда I патер Канізій.²⁾ В короткім часі стала віденська колегія осередком єзуїтської пропаганди на усі австрійські краї та сусідню Чехию, Угорщину та Польщу.

Тут і стрінув ся в самім початку діяльності віденської колегії вперве з членами єзуїтського ордена Мартин Кромер.

Не може бути найменшого сумніву, що Льойоля слідив пильним оком відносини в Польщі. Вже хочби з тих реляцій, які безустанно висилано з Польщі до Риму, бачив він добре, як з кожним роком розливаєть ся в Польщі нова віра чим раз ширше і ширше, як з дня на день упадає повага та авторитет католицької церкви... І хоча уся його увага була звернена безперечно на головний центр антıkатолицького руху, значить на Німеччину, все таки очи його слідили пильно й за тим, що дієть ся в сусідних краях. Коли одначе став він думати зовсім поважно про заціпленне свого ордена на польській землі, сього здаєть ся — не удасть ся відгадати вже ніколи. Можемо що найбільше сказати з всякою певністю, що в перших роках другого десятиліття існування єзуїтського ордена (50-ті роки XVI ст.) вела ся між Льойолею та патром Канізієм про ситуацію в Польщі вже зовсім поважна кореспонденція, ще навіть перед Кромеровою гостиною в Відни в осени 1553 р.³⁾

¹⁾ Acta Sanctorum, Parisiis et Romae, 1868, Julii, VII, 507. (Augusta Vindel., 11 грудня, 1550).

²⁾ Канізіій з'являєть ся в Відни 9 марта, 1552 р. Див. лист Льойолі до Канізіія в Риму, 28 січня, 1552, В. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 398. Теж стр. 48.

³⁾ Пор. В. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 429, нр. 134. P. Joannes de Polanco S. J. iussu S. Ignatii Canisio, Roma 25 Julii, 1553.

Знаючи бажання Льойолі, а навіть маючи від нього спеціальні поручення — зазнайомив ся Канізий в Відні з Кромером та піддав йому гадку: впровадити єзуїтів й до Польщі.

Із пізнійших писань та поступовання Кромера запримітити легко, що Канізий зробив на нім дуже сильне та при тім дуже приємне вражіннє. Річ природна. Адже-ж патер Канізий був тоді звісний в цілій Німеччині, а радше сказати — в цілім тодішнім католицьким світі, як славний проповідник, учений католицький богослов, приятель біскупів, князів та самого Фердинанда I, вкінци як чоловік незвичайної абнеґації себе самого, відданий душею й тілом своему ордену та строгий аскет, що гордив усякою світовою суетою, як ось прим. гідністю віденського біскупа.¹⁾ Оттакий то був патер Канізий. Він зазнайомив польського гостя з віденською єзуїтською колонією та її діяльністю, пояснив йому ціль, яку поставив собі його орден та згадав, чи не добре було би і в Польщі розпочати енергічної кампанії против тамошнього сектанства при помочи єзуїтів.²⁾

З подивом глядів Кромер на усе те та з найбільшою охотою обіцяв свою поміч. Адже-ж се справді був імпозантний проєкт! Так настроєний вернув він до вітчизни.

Тут — першим кроком Кромера було представити та оповісти про все Станіславови Гозиєви, з яким лучила його давня сердечна дружба, та якого він цінив дуже за його шляхетність та просто фанатичне привязаннє до католицької церкви.³⁾

Саме тоді переживав Гозий дуже прикрі часи. Від 1551 р. був він біскупом Вармії (Ermland), дієцезії зложеної з двох частин: властивої Вармії та невеличкого шматка Прусії й королівського міста Ельблонґа (Elbling). Різниця між обома тими нерівними частинами була та, що у властивій Вармії цвило сектанство скрито, а в Прусії поводили ся сектанти шумно та агресивно. Найбільш клопоту завдав Гозиєви Ельблонґ. Боротьба з тамошніми сектантами абсорбувала йому найбільше часу та допроваджувала його просто до розпуки... Бо чим енергіч-

---

¹⁾ Див. *Ibidem*, стр. XXV, 436, 478, 487, 500—501, 503, 520, 536, 554, 568, 602, 716, 756—760.

²⁾ Коротку біографію і дуже старанно зведену літературу про Канізия подає патер Бравнсберґер в I томі цит. збору Канізиєвих листів.

³⁾ Пор. *Eichhorn, Martin Kromer, op. cit.*, стр. 28, *Finkel, op. cit.*, стр. 16, 29.

нійше забирав ся Гозий до „праці“ над ратованнем старої віри, тим більше росла між сектантами горяча ненависть не лише до католицької церкви, але й до самого Гозия. Серед такої то боротьби, що тягнула ся ще й опісля цілими роками, зрозумів Гозий одчо, а власне що уся його праця, усі його змагання не допровадять до нічого, доки він не буде мати під рукою численного та осьвіченого католицького духовенства. Брак такого духовенства — отсе була головна причина його неповодження.¹⁾

Не вже-ж отже може бути в тім щось чудного, що проєкт Кромера чи там патра Канізія, видав ся Гозиеви справдішним спасеннем? Не вже-ж не назвати се щастем — мати при так страшнім і прикрім браку домашнього духовенства, в один момент під руками добре вишколених, охочих до всякої боротьби та на все готових католицьких місіонарів? А до того Кромер певно знав багато гарного оповісти про тих патрів „Societatis Jesu“, про їх діяльність, про їх уяглисть римському престолови та ненависть до ворогів католицької церкви... Невже-ж тут справді треба було часу до розваги? Гаразд, що знайшли ся на сьвітї ті чудні якісь люди, про яких знав Гозий стілько, що вони живуть там — „in Urbe“, а навіть сам папа римський висилає їх „ad exteras nationes“...²⁾

Так воно й було... Гозий довго не думав: — він згодив ся на все. І не одного-двох езуїтів хай йому пришлють... — „Меньше як десять я не хочу“ — писав він до Кромера зараз таки в цьвітни 1554 р. — „Адже-ж ти знаєш, як великий у нас брак сьвящеників“...³⁾

¹⁾ Див. Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit., т. I, стр. 129—201, — Hosii Stanislai... opera omnia in duos divisa tomos, Coloniae, 1584 (бібл. ім. Оссол ч. 6 010), De actis cum Elbingensibus.

²⁾ Як мало що знав Гозий про езуїтський орден ще 1555 р., про се сьвідчить найкрасше отсей невеличкий фрагмент з Гозиевого листа до Самсона „a Wurzein“: „Cum etiam in Episcopatu nostro magna sit sacerdotum et eorum, qui iuventutem recte instituunt, penuria et ad nos relatum esset, in Urbe quosdam degere sub titulo Societatis Jesu, qui apprime ad hanc rem sunt idonei, ac etiam a S. Sede ex dicta Societate plurimi ad exteras nationes ablegantur: supplicavimus et nos, ut eorum aliquot habere possimus“... Hosius Sampsoni a Wurzein, Januari 31, Heilsbergae, Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 503, нр. 1335.

³⁾ „Ut mitterentur ad me aliqui de societate Jesu, scripsi Archiepiscopo Theatino ante unam aut alterum mensem. Quaeso te, sit

Коли Гозій писав оттаке до Кромера, єзуїти були вже про все дуже добре поінформовані — завдяки як раз ревности Кромера. Ось як пише про се патер Канізій в листі до генерала Льойолі, 16 цвітня 1556 р. з Відня. „Що до Польщі — прошу прийняти до відомости, що прибув сюди королівський посол, Мартин Кромер, краківський канонік, з яким я завнаюмив ся ще перед кількома місяцями, коли то вислав його сюди король в тім самім характері. Свої обіцянки він дотримав: він зарекомендував польським пралатам наше товариство, та — що найважнійше — допровадив до сього, що вармійський біскуп, муж великої науки та побожности, бажає собі мати хочби й зараз десять членів нашого ордена, з тих п'ять Німців, а п'ять Флямандців; між ними нехай буде що найменше двох до трьох учителів мови латинської й грецької та двох сьвящеників. Він обіцяє усяке добро що до місця і що до материяльного забезпечення, та нема найменшого сумніву, аби він сю постанову понехав: бо страшно даєть ся йому в знаки брак духовенства... Як зачуваю — в Римі заняв ся ділом д. Маффеї... Тому самому легатови веліли теж пошукати для королевої, доньки короля (Фердинанда I), проповідника. І спеціяльно шукає він якогось з поміж нас. А се поручив йому король (Фердинанд I)... Я сказав теж послови, що добре було би, коли-б в тій справі написав ще до Риму й король польський, бо від нас чогось подібного жадати годі; ми хочемо все і скілько можна служити вірно римському королеви.

„Він жеж відповів, що ми можемо мати теж на польському дворі хороше жниво, та певно не бракне нагоди закладати в Польщі колеїї, як се дієть ся в Сицилії. А я думаю, що сьою дорогою можуть наші найлекше втиснути ся до Кракова, де крім університету перебуває дуже часто й королівський двір.

„О коби Всевишній отворив нашим дорогу“ — кінчить патер Канізій отсю преінтересну реляцію до Льойолі, „якою ми дійшли-б аж гень в саму Татарщину..., аби було одно стадо і один пастир“...¹⁾

---

tibi curae. Nam qua sit apud nos penuria sacerdotum, — non ignoras“. Hosius Martino Cromero, Aprilis 21, 1554, Heilsberge, ibidem, стр. 529, вр. 1224.

¹⁾ Il Signor eterno voglia aprire li (!) nostri la strada per venir alli Tartari, li quali per vna parte sono sotto il Re de Polonia per l'altra li soi vicini immediati: Et come io intendo non sono mai statto Christiani, vna gente crudelissima, la qual mitte sua consola-

Як отже бачимо з цього — вже тоді справа поступила чимало наперед. Ми бачимо, що Гозий — одушевлений Кромеровою ідеєю — був готовий прийняти єзуїтів в своїй Вармії, хочби й зараз, та що ділом заціплення єзуїтського ордену на польській землі стали інтересувати ся впливові люди й з поза ордену та поза границями Польщі, як ось прим. архієпископ Марко Антоній Маффеї в Римі, до річи кажучи — на горячі прохання самого Гозія, що зазнайомив ся з ним ще попереднього року, коли то Маффеї перебував в Польщі як апостольський легат.¹⁾ Ба що більше — низше побачимо, що Гозий — невдоволяючись вже посередництвом самого Кромера писав в тій цілі листи й до „віцепротектора польського королівства“ та кардинала Якова Путея, до голосного тодішнього ученого Фридриха Стафіля (*Fridericus Staphylus, Stapellage*), а навіть до самого пани — „*et ad alios nonnullos*“. Ба навіть сам король Фердинанд I промовив дуже тепло в користь улюбленого ордену, а польський королівський легат обіцяв патрови Канізієви ще й прихильне прийняте на королівським дворі в Кракові та робив світлі вигляди на будуче (заложенне колегій...).

Природна річ, що так щасливому складови обставин — єзуїти лише раділи... Передовсім тішив ся Канізієй... Адже-ж усе так гарно заповідало ся... І він бачив вже у своїх мріях Польщу в посіданню єзуїтів, — а там — Польща отворить їм двері на цілий поганський Схід, крізь Польщу підуть єзуїти працювати „*ad maiorem Dei gloriam*“ далекими шляхами, гень аж в саму Татарщину! Ось такі широкі горизонти обіймав своїм зором сей незвичайний єзуїт, та звіряв ся зі своїми плянами перед генералом.. І серед того він переписував ся безустанно з Кромером, пригадував йому невпинно розпочате

---

tionem in robar et spogliar li vicini Christiani. Tiene vna prouintia benche mal coltiuada, la qual e piu grande che tutta Spania, Italia, Germania insieme, sicomo mi dice questo Legato Polonico, et maniano le carni delli caualli, beueno il sangue delle medisime bestie... sono della religion Mahumetana, ma peiori dei Turchi. L' omnipotente Iddio sicome ha adgiutato per li nostri l' India barbarrissima voglia anche illuminar la Tartaria, „vt sit unum ovile et unus pastor!“ — В. Petri Canisii Epistulae et acta, т. I, стр. 458—461. Лист Канізієв до Льойолі — в Відня, 16 цвітня 1554.

¹⁾ Марко Антоній Маффеї (*Maffaeus, Maffei*), брат Бернарда Маффеї, кардинала і особистого приятеля Льойолі. І один і другий були великими покровителями єзуїтського ордену. Пор.: *Nosii Epistulae*, op. cit., т. II, стр. 338, нр. 1047, прим. 1.

діло та благав допровадити його до кінця. — „Ми робимо усе можливе“, — писав він до Кромера, — „та ви зробіть ласку, не занедбуйте теж справи... Найже-ж Гозій не перестав прохати і кардинала Маффеї, і нашого генерала Ігнатія, та навіть самого папу“. ¹⁾

Тим часом Гозій запалював ся до єзуїтів чим раз більше. З усіх усюдів насилали йому як найкрасші вістки про єзуїтську побожність й науку, вірність римському престолови, про їх незвичайно успішну роботу в школі, на університетах, в церкві та на диспутах й місиях. „З того“ — пише в маю 1555 р. Гозій до Канізія — „що оповідав мені мій давній приятель Мартин Кромер, який показав мені навіть твій лист до нього, та з того, що писав до мене Фридерих Стафілюс ²⁾, пізнав я добре, що

¹⁾ „Pergratae mihi fuerunt literae tuae, Reuerende domini, quas ego post abitum a nobis tuum vnicas accepi, neque praeterea in hunc usque diem quicquam intellexi de colonia sodalicij nostri, sicuti ambo cupiebamus, in Prussiam deducenda. Mirantur et nostri, quos Romae admonendos de hoc instituto curaveram, merum et diuturnum intercedere silentium, veluti vana iuvandae in Christo Prussiae spe lactarentur. Quare a nostris nihil neglectum vides, qui si adhuc venturi sunt, non solum ad Maffaeum quem nominas Archiepiscopum, verum etiam ad pontificem max. et ad praepositum nostrum D. Ignatium serias mitti literas et preces D. Varmiensis optarim. Ac praeterea mihi consultum fore videbitur, si Romae constituatur aliquis, qui necessario viatico instruat profecturos: nisi forte dum Vienna transibunt, hic denus ut sumptus necessarios accipiant, vestra quoque liberalitas efficiet“. — Epistulae et acta, т. I, стр. 509 - 510. Лист Канізія до Мартина Кромера, з Відня, 6 падлиста 1554. Пор. іще: листи Канізія до Кромера: 1) з Відня, 27 грудня 1554 р., і 2) з 15 січня 1555 р. Див. ibidem, стр. 513 і 515 — та Epistolae Hosii, op. cit., т. II, 1020 і 1022.

²⁾ Пор. Epistolae Hosii, op. cit., т. II, стр. 511, нр. 1344. „Nuper cum essem Viennae, inspexi illius Societatis instituta ac mores. Quid multa dicam? nihil profecto ad resuscitandum seminarium ecclesiae potuisset excogitari melius, nihil salutaris. Sunt enim homines isti ad docendum instructi, ad morum commendationem eruditi, ad resistendum paratissimi. Rex noster illos paene loco fratrum diligit. Quod cum antea saepius, tum nuper declaravit designato Petro Canisio episcopo Vienensi. Etenim is vir ut doctissimus est ita et vitae sanctitate illustris, ut non solum doctrina ecclesiam possit, sed vitae exemplo etiam iuvare infirmiores“... Fridericus Staphylus Hosio, Februari 16 Nissae. [Fr. Stapellage (1512—1564), до 1552 р. протестант, ошисля католик. Від 1560 р. викладав навіть в Інгольштаті католицьку теологію, хоча і був жонатий. Католики цінили його дуже, протестанти як Мелянхтон, Мускулюс і иньші ненавиділи з цілої душі.]

ти за муж, та як рад би ти зробити мені вигоду. І хоч я не знаю тебе з виду, ціню одначе тебе дуже високо, чуючи похвали для тебе від тих, яким належить мені вповні завірити. О коли-б я міг побачити бодай кількох з того товариства, якого ти членом. Такого самого як ти — не сьмію сподівати ся, та я тїшив би ся одначе таким, що був би на тебе найбільше подібний. Бо отся моя дієцезія потребує, коли вже не чого иньшого, то таких мужів — дуже пильно. Я постарав ся для Кромера 60 червінців угорських¹⁾, щоб вислав їх до Риму. Та він повідомив мене, що вперед треба написати до св. вітця²⁾ і до кардинала Путея³⁾, та ще там до декого, та відповіді не маю ще до тепер жадної. От я і прохаю тебе твоєї помочи: чи не міг би я мати декого з вашого товариства. Зробиш мені велику вигоду. Бо на кім міг би я оперти ся, навертаючи до єдності католицької церкви тих, що від неї нерозумно відлучили ся, — не маю нікого... Нехайже-ж отже — пише дальше Гозий — приїзджають єзуїти, а я постараю ся, щоби їм виплатити зібрані гроші... А коли при Божій помочи прибудуть до Кракова, і тут постараю ся теж про все потрібне до дальшої дороги. А коли покажуть ся можливість їх побуту (розумієть ся: у мене...) я постараю ся про все, що лише буде потрібне „ad victum et amictum“.⁴⁾

¹⁾ Пор. Epistolae Hosii, op. cit., т. II, стр. 459, нр. 1270.

²⁾ Ibidem, стр. 501, нр. 1333. Hosius Julio III Summo Pontifici. Januarii 28 Heilsbergae.

³⁾ Кардинал Яків Путеус (J. Puteus), „Viceprotector Regni Poloniae“. Пор.: ibidem, стр. 502, нр. 1333, — стр. 503, нр. 1335, — стр. 579—580, нр. 1449.

⁴⁾ „S. P. Cum ex his, quae mecum coram egit Martinus Cromerus, veteri mihi necessitudine coniunctus, qui mihi litteras etiam tuas ad se scriptas ostendit, tum ex his, quae scripsit ad me Fridericus Staphilus, et qui vir esses et quanta tuae voluntatis in me propenderes inclinatione, cognovi. Ego vero, etsi te de facie non novi, non possum tamen talem virum non plurimi facere, qualem ab his, quorum apud me testimonium habere merito pondus debet, praedicari audio. Atque utinam cuius tu societatis es, ex ea possem aliquos nancisci: tibi similem quempiam sperare non audeo, sed contentus eo tamen forem, qui quam proxime ad te accederet. Nam haec dioecesis mea, si quae alia, talium virorum vehementer indigere videtur. Curaveram Cromero nostro sexaginta aureos Hungaricos numerari Cracoviae; quos in urbem transmitteret, sed fecerat is me suis literis certiore prius ad Pontificem ea de re scribendam esse, quam eo pecunia transmitteretur. Quod a me ita factum est; scripsi et ad Pon-

Безперечно — в отьому Гозієвому писанню було чимало приємних компліментів і для Канізія і для його ордену. Та вжеж приглянувшись йому ближше — спостережемо зараз, що крім тих компліментів — не сказав Гозій нічого інінко позитивного. Правда — він обіцяв їм потрібні засоби на дорогу, але-ж така пропозиція була просто сьмішною! Адже-ж єзуїти не були прошаками, щоб вдоволяти ся нужденними шістьдесятьма червінцями, ані теж не були наємниками, якимись вандрівними місіонарями, яким було би байдуже дбати про якісь сталі та добре матеріяльно забезпечені осідки. Природна отже річ, що Канізієм приємними словами Гозія не одушевлявся, а в Римі — з висилкою єзуїтів — не спішили ся. — „Series literas нехай пише Гозій до Риму“, — писав Канізієм до Кромера ще в падолисті 1554 р. Приватними місіонарями Гозія, відданими зовсім на ласку і неласку судьби — єзуїти не хотіли бути... „А маємо ми в нашім ордені в Римі двацять Німців“, писав дальше патер Канізієм, „отже не було-б так трудно впровадити з них кольонію до Прусії, — коли би лиш „D-nus Osius“ схотів так з душі („ex animo“) прохати сєй побожний орден, який ти йому „благочестиво“ (religiose) поручив“.¹⁾

tificem et ad Cardinalem Puteum et ad alios nonnullos, responsum hactenus nullum accepi. Quaeso te, velis me adiutum, ut aliquos de societate vestra habere queam; magno me abs te beneficio affectum interpretabor. Nam cuius hic opera recte uti possim in revocandis ad unitatem ecclesiae his, qui temere segregaverunt semetipsos, neminem habere videor. Mihi quidem voluntas prompta non deest ad ea quae sunt muneris mei praestanda, sed peccatis meis factum est, ut hactenus conatus mei mihi parum successerint. Ubiunque loci tibi visum fuerit pecuniam insumptam his, quos mitti mihi velim decem numero, si fieri possit numerandum curabo. Posteaquam vero Cracoviam Deo bene iuvante venerint, accipient ibi quoque pecuniam tantam, quanta ad reliquam itineris conficiendum visa fuerit necessaria. Cum autem praesentium illorum dabitur potestas, providebitur a me deligenter, ne quid eis desit rerum omnium et ad victum et ad amictum pertinentium“. Epistulae et acta, op. cit., t. I, стр. 538 - 539. Лист Гозія до Канізія з Гайльсберга, 11 мая 1555 р. (Теж: Hosii epistolae, op. cit., т. II, стр. 1041.)

¹⁾ „Habemus e Germanis 20 in societate nostra Romae, ut non sit difficile Coloniam ex illis in Prussiam ducere, si Reuerendissimus d. Osius ex animo urgere pergat pium hoc, quod religiose illi commendasti, institutum“. В. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 536. — Лист Канізія до М. Кромера з Відня, 27 цьвітня 1555.

А тим часом — Гозий не розумів, що то значить отсі „*seriae literae*“, не знав, як то писати так „*ex animo*“...

Що тут треба було коротко і ясно порозуміти ся в справі засновання колегій, в яким місті, та в яким числі, в справі евен-туального матеріяльного забезпечення тих колегій, — коротко — треба було — як писав патер Канізий — поговорити „*de loco commodo et sumptibus non amplis, sed necessariis*“ до засновання колегії, він і не сподівався. Він не бачив, що єзуїти хочуть стати на польській землі кріпкою ногою передовсім як орден, а не спішать ся зовсім іти на непевну службу до першого ліпшого біскупа в далеку провінцію, не хочуть стати приватними духовниками — без вигляду якихсь більших та ширших впливів. Гозий знав лише одно, а власне, що єзуїти здали-б ся йому дуже, здали-б ся лише тому, що був страшний брак домашнього духовенства. Тільки всего... А тут Канізий писав до Лойолі листи повні ірандіозних плянів, оповідав йому про Польщу як про якісь вигідні двері, що крізь них підуть члени ордену на велике жниво — гень десь аж на край сьвіта, в казочну Татарию...

Як отже бачимо, заносило ся на доволі неприємне непорозумінне. З одного боку — Гозий слав до Риму листи за листами, з другого — патер Канізий робив чималі надії... Та єзуїтів як не було, так і не було. Природна отже річ, що таке поступованне могло знеохотити Гозия до єзуїтів легко... Розуміли се в Римі добре, та щоби вибристи якось з прикрої ситуації — повідомили Гозия з Риму менше більше так: „Приїждить до Польщі нунцій Ліппомано. Що-ж до тих Німців, які виховують ся тут в католицькій вірі, не знаю, чи зможу вволити твою волю. Бо є їх вправді чимало, та одначе не здатні ще до виховування молодіжи. Вони самі потребують провідника і учителя, бо се ще майже усі — хлопці. Тому треба буде заждати“...¹⁾

Правда — з усім тим, що обіцяв Гозиеви патер Канізий, отсе троха не годило ся. (Конець буде.)

¹⁾ „*De Germanis, quos hic ad veram pietatem catholicamque doctrinam instutendos erudiendosque Summus Pontifex curat, non video, ut nunc quidem est, qua ratione tibi morem gerere possim. Sunt enim permulti illi quidem, sed nondum apti, ad formandam iuventutem; indigent ipsi etiamnum rectore et magistro, cum paene omnes adolescentes sint, qui ante biennium erudiri coeperunt... Quare... erit exspectandum*“... *Jacobus Cardinalis Puteus Hosio, Augusti 7, 1555, Romae. Hosii Epistolae, op cit., т. II, стр. 579 580, нр. 1449.*

Впровадженє єзуїтів до Польщі.

ІСТОРИЧНО-КРИТИЧНА СТУДИЯ.

НАПИСАВ Олександр Сущко.

III.

Після таких перипетий — думка впровадження єзуїтів до Польщі починає чим раз більше і більше виходити з колісця мрій; під впливом тих тривожних вісток, які чим раз то частійше напливали з Польщі до Риму — починають єзуїти думати про ратованнє Польщі зовсім серіозно, як про річ рішучо та безпovolочно потрібну. Таким отже чином під кoнець 1555 р. приїздить до Польщі з волі єзуїтської старшини звісний патер Альфонс Сальмерон. Отсе і був перший єзуїт на польській землі. З волі генерала мав він розслідити ситуацію на місци. Щоб отже отсей загально звісний в цілім тодішнім католицьким сьвітї єзуїт, сердечний приятель патра Канізія, був лише і лише скромним та зовсім принагідним „теольоґом“, доданим до помочи апостольському легатови Альойзому Ліппомано — про се зайвим видаєть ся й говорити... Се зовсім не був простий випадок, що разом з апостольським легатом прибув до Польщі й один з найвизначнійших тодішних членів товариства, „socius S-ti Ignatii“, друг та повіренник Льюїолі. Патер Сальмерон приїхав до Польщі теж з немаловажною місією, — байдуже що і в характері скромного „теольоґа“ легата Ліппомано.¹⁾

¹⁾ Альфонс Сальмерон (1515—1585), родом з Голедо, стрінув ся з Льюїолею в Парижу. Проповідував головно в Італії. Короткий

І отсе був вже останній крок Льойолі — в душі гадок Канізія — зроблений для ратвання Польщі... 31 липня 1556 р. творець єзуїтського ордена був вже небіщик. Та вжеж вісти із півночі, які він отримав від патра Сальмерона саме пів року перед смертю, були зовсім не втішні.

Знаємо, що Сальмерон прибув до Варшави враз з апостольським легатом вже в перших днях жовтня 1555 р. Як прийняли Поляки дорогих гостей, знаємо теж — словами: „salve progenies virreperatum!“ Ліппомана зненавиділи усі за його безграничну ненависть до акатоликів та за його неублагану суворість та неперебірчивість в способах карання „єретиків“. Дійшло до того, що нунцієви грозило просто небезпеченство життя. Природна отже річ, що нунцій бажав дуже сердечно вирватися з отсього пекла як найборше. Він слав до Риму листи за листами, повні горечі, розчарування та розпуки: даремна усяка робота... Польща для Риму пронаща...¹⁾

З такими інформациями вислав він до Риму й Сальмерона.

Серед лютих морозів вертав єзуїт з Польщі. 22 грудня того самого ще року (1555) був він вже в Відні²⁾, а які вісти привіз він з Польщі, про се довідуємо ся 'як раз з його листа до генерала Льойолі. „В Польщі“ — читаємо в отському листі — „майже уся шляхта затроєна єресями. Говорили ми кілька разів з королем та з католицькими мужами — та на наш превеликий жаль відобрали нам усяку надію, щоб можна було сподівати ся якогось добра. Говорив я в королівським секретарем (Яном Пшерембским, пізнійшим гнізненським арцибіскупом й примасом), нашим приятелем, про заложене кількох ко-

---

час був професором на університеті в Інгольштаті. Відбув важні посольства до Бельгії, Польщі та Ірляндії. Був першим провінціялом єзуїтської неапольської провінції. Славив ся теж великою ученістю: лишив 16 томів інтерпретацій св. письма. Його біографію див.: Воєго Giuseppe, S. J., Vita del Servo di Dio P. Alfonso Salmerone della Compagnia di Gesù, Firenze, 1880. — Про побут його в Польщі див. іще: Cod. MS. бібл. ім. Оссол. нр. 628, стр. 30, 31. [Socher, Sacchinus], Krasicki, op. cit., стр. 126, 127. — Załęski, op. cit., т. I, стр. 132—136. [Пор. Tegoborski, Kazanie, op. cit.]

¹⁾ Див.: Rykaczewski, op. cit., т. I, стр. 13 et seq. — Теж моя студія „Предтеча унії“, Записки, т. LIII, стр. 22.

²⁾ Воєго Giuseppe, Vita del Servo di Dio P. A. Salmerone, op. cit., стр. 54—57, — В. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 593.

лєїї для ратовання віри, та серед даних обставин бачу в тім велику трудність, а навіть неможливість, бо тут з кожним днем маліє та чахне й та одробина доброго, яка лише тут є, а шляхта загарбує собі церковні доходи та маєтки, а навіть землі та замки біскупів, не оглядаючись зовсім ні на правду, ні на справедливість. Протів єресий“, пише далше патер Сальмерон, „не важить ся виступити ні один біскуп, — а кукіль росте та росте... Супроти таких обставин думав нунцій вертати до Італії, та опісля з огляду на великі морози, які панують в тих північних краях, рішив вислати до папи когось зі свого товариства, щоб устно донести се, чого не можна сказати в листі. А що я сам не міг також зробити нічого путнього, рішив вислати мене також до Риму, щоби представити усе папі та прохати його о дозвіл нунцієвого повороту“.¹⁾

Певна річ, що такі вісти не були Льойолі милі. Ба — після одушевлених листів Канізія, після так горячих запевнень з боку Гозія — ділали вони справді як ледяна купіль. Одною потіхою для умираючого генерала були сьвітлі успіхи ордена де иноді, як ось прим. в Празі, Інтольштаті і т. д. Лише патер Канізії написав в цьвітні 1556 р. до Кромера стидливий лист, в якому жалить ся над сумним положенєм ка-

¹⁾ Во его Giuseppe, *ibidem*. Цит. теж у Заленского, *op. cit.*, т. I, стр. 135—136. — Інтересне, що про сей побут Сальмерона в Польщі пише один із старших польських єзуїтів-істориків. „Paulus IV, Summus Pontifex, quo rei Christianae in Polonia consuleret anno MDLV nuncium suum Aloysium Lipomanum, Episcopum Veronensem, virum vnaquae doctrinae et pietatis submisit, comite ei addito (Orlandini, *Hist.* L. 16, n. 5) uno ex primis decem Sociis, Patre Alfonso Salmerone. Atque hic primus fuit e Societate, qui Regnum Poloniae intravit. Vir ab scientia, virtute et a maximis laboribus pro animarum salute susceptis tota Europa celebris. Quo summi Pontifices Paulus III, Julius III, Paulus IV, usi sunt ad varias legationes in inferiorem et superiorem Germaniam, in Gallias, in Hiberniam, atque hocce tempore in Poloniam. Verum temporaria, eaque brevis apud Polonos fuit illa Patris Alphonsi commoratio, neque ea intentione suscepta, ut domicilium Societati quaereret. Jussu duntaxat Pontificis comes Nuncii Apostolici venerat; tum rebus praeclare gestis et non parva Societati parta laude, anno insequente rediit in Italiam, quo ipso anno Romae posteriorem diem vitae suae mortalis habuit Sanctus Pater Noster Ignatius. De Societate in Poloniam inducenda, nihil tum, quod sciam actum“. *Provinciae Poloniae Societatis Jesu Ortus et Progressus* (Skrzynecki), MS. бібл. ім. Қосол., нр. 628, стр. 30, 31.

толицької церкви в Польщі та благає його не тратити надії та не попадати в розпуку...¹⁾

Минув після смерти Льойолі рік, — а з Польщі доходили до Риму чим раз то сумнійші, чим раз то грізнійші вісти: католицька церква стоїть над берегом загуби!²⁾ Річ природна, що єзуїти мали про все як найкращі інформації.

Зближала ся пора приготувити ся єзуїтам в похід до Польщі, наставав час заложити і в Польщі гнізда Ісусових войовників... Нагода не дала себе довго ждати.

Пйотрківські та варшавські сойми в 1552—1557 рр. були для католиків доброю школою, а для Риму — грізним „*temento*“. Було річею очевидною, що тут треба було ділати рішучо та скоро, бо в иньшій разі — можна було діждати ся усього найгіршого. Природна отже річ, що новий сойм скликаний королем на кінець 1558 р., а на яким — як ходили вісти — мала бутна шляхта виступити ще з більшою рішучістю як дотепер, викликав в Римі незвичайне занепокоєнє. В один момент посипали ся з Риму до Польщі папські листи, повні горячих напімнень та зазивів до вірности¹⁾, а на тайному засіданю кардиналів 20 липня 1558 р. визначив папа Павло IV легатом „*a latere*“ до Фердинанда I та до Польщі Сціпіона кардинала Ребібу.²⁾

Як незвичайна паніка огорнула римську курию в очікуванні пйотрківського сойму, про се свідчить се, що невдовзі змінено недавню постанову вислати до Польщі якогось кардинала, а визначено папським нунциєм звичайного єпископа Каміля Ментуаті (теж Ментуато), виправдуючи заразом сей крок тим, що — мовляв — кардинал потребував би до дороги більшого часу... А тут, звичайно, діло було спішне... При тім „*Venerabilibus Fratibus Archiepiscopo Gnesnensi, ac re-*

¹⁾ Лист патра Канізія до Кромера в Праги, 9 цвітня 1556 р. *Beati Petri Canisii Epistulae et acta op. cit.*, т. I, стр. 607. — Як зовсім безуспішним був побут патра Сальмерона в Польщі пор. *Zaleski*, *op. cit.*, т. I, стр. 136.

²⁾ Вистарчить заглянути лише до Тайнера та Райнальда ц. р.

¹⁾ Тут пригадаю прим., що ще 1555 р. одного дня вислано до Польщі з Ватикану (Павло IV, 14 серпня) лише... до 30 папських листів. *Theiner, Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, Romae, 1861*, т. II, стр. 580 et seq., — *Raynaldi Annales, op. cit.*, 1555, нр. 57 et seq.

²⁾ Сціпіо кардинал Ребіба був архієпископом в Пізі, звідти й прований „*cardinalis Pisarum*“. — Див.: *Raynaldi Annales, op. cit.*, 1558, нр. 8, 16.

liquis Regni Poloniae Episcopis“ — не забули додати надії, що — мовляв — „за єпископом Ментуаті прибуде до вас незабаром й сам кардинал“...¹⁾)

Так несподівано іменованому апостольському легатови дано до помочі — двох „теологів“: були ними як раз Канізий та молодий ще єзуїт Теодорик з Амстердаму. Річ природна, що обох тих єзуїтів вибрав папа на товаришів своєї нунція — в волі єзуїтської старшини.

Як бачить ся — єзуїти гляділи на відносини в Польщі навіть дуже серйозно, коли вже рішили ся вислати туди не лише одного із найчільніших членів свого ордену, але — що важнійше — того, що був про відносини в Польщі найкрасше з усіх поінформований, що кореспондував з визначними польськими діячами, та про якого говорили вони в своїх листах до старшини ордену з найбільшими похвалами, бажаючи оглядати його у себе в вітчизні... І не крізь рожеві шкла гляділи єзуїти на події в Польщі, коли вже рішили ся вислати туди славного патра Канізія, самого протоігумена (провінціяла) німецької провінції²⁾, якого слава гомоніла тоді в усій західній Європі, того, що серед найтяжших обставин з чудовою зручністю закладав скрізь, де лише дало ся, єзуїтські колеїї. Та треба признати: — коли читаємо у єзуїтського історика, що папа призначив легатови „duos de Societate Theologos — et Canisium nominatim“, — то ніде правди діти — кращого вибору — єзуїти не могли зробити.³⁾)

Та до сього часу зміна, яку запримечаємо в поглядах патра Канізія, а радше в поглядах єзуїтської старшини на спосіб

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Іменований ще генер. Льюїолею 7 червня 1556 р. Він був на тім становищі перший. — В. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 622, 623. Sanctus Ignatius Canisio, Roma 7 Junii, 1556. [Пор. іще стр. XVI, LVIII, 645, 646, 649.]

³⁾ Saccchinus, Historiae Societatis Jesu, pars secunda sive Lainius, Antverpiae, 1620, l. II, n. 47—52, 65, — його-ж: De vita et rebus gestis P. Petri Canisii de Societate Jesu Commentarii, Ingolstadii, 1616, стр. 146. — Патер Канізий згадував про се дуже екромно: „Cum porro Paulus IV Pont. Max. praeeset Ecclesiae, Reuerendus Pater Ignatius a me iam antea nominatus e uiuis pie decessit, et Pontificis Legatus idemque Episcopus Italus ad Poloniae Regnum destinatus fuit, cui visum est me comitem accipere, quem in Poloniam duceret secum. Vnde Cracouiae coram clero Latine uerba feci“... Canisii Testamentum sacrum (автобіографія), Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 49.

впровадження ордена до Польщі вже в першій половині 1554 р. — завершила ся зовсім: Гозий враз з своїм наївним проектом запозичити у єзуїтів здібних місіонарів — зійшов зовсім на останній плян єзуїтських комбінацій. Правда, як знаємо, ще десь з самого початку Канізієвої приязни з Кромером обіцяв славний єзуїт приїхати навіть до Польщі, відвідати того, що з самого початку показав так горячу охоту спровадити собі в підмогу єзуїтів, — писав до Польщі багато обіцяючі листи, що ось, мовляв, є в Римі доволі членів ордена, приготованих гаразд до праці в Гозієвій Прусії... Та вжеж легко за-примітити, що усе те було вже лише зручною єзуїтською політикою, якою орден старав ся утримати ся без тіни компромітації на зверх. З одного боку — орден ані думав згодити ся на Гозієву пропозицію, з другого — було якось ніяково дати категоричну відмовну відповідь як раз першому з польських біскупів, що так горячо прохав єзуїтів. Незвичайно делікатним та щасливим виходом з неприємної ситуації треба вважати звісну відповідь Гозієви кардинала Путєя. Річ природна, що коли орден давав Гозієви так рішучу відправу, то лише тому, що в ордені став незвичайно симпатичним як раз принадний плян патра Канізія, — здобути для ордена вперед Краків та що іно відти впровадити його легальною дорогою до усеї Польщі. Не треба багато говорити, що отсей плян видав ся єзуїтам в порівнанню з пропозицією Гозія просто чудовим. При тім не треба забувати ще й сього, що з таким проектом звірив ся патер Канізієвий перед генералом Льюїолею ще в першій половині 1554 р., в звісній реляції, в якій писав між иньшим оттак: „а я думаю, що тою дорогою (крізь королівський двір) удасть ся нам лекше втиснути ся до Кракова, де крім університету перебуває часто й королівський двір“.¹⁾ Що Канізієвий отсього проекту не призабув, що він безустанно думав — очевидна річ, не без порозуміння з єзуїтською старшиною — над його здійсненнем, про се свідчить найкрасше Канізієвий такий лист, висланий до Кромера саме на передодню його виїзду до Польщі. — „Я вповні годжу ся з тобою“ писав патер Канізієвий, „що наш орден може стати твоїм Полякам в великій пригоді. І найправдоподібнійше в Кракові могли-б ми працювати з біль-

¹⁾ Canisius S. Ignatio, 16 Aprilis 1554. В. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 460.

шим успіхом як деінде. Ми привели-б сюди знаменитих теологів та професорів, яких лучить ся з нами з дня на день чим раз більше... Не жалій отже трудів, мій Кромере, послужити отьому преславному ордену, коли тішиш ся у короля такими впливами, а ми готові хочби й зараз вислати до Кракова невеличку колонію. Треба лише подумати вперед — *de loco commodo et sumptibus non amplis sed necesarijs...*, *vt collegij Cracoviensis fundamenta quaedam iaciantur*.¹⁾

Очевидна річ, що таке зовсім ясне поставлене справи могло дуже легко збудити в Гозію певне підозрінне: аджеж отсе виглядало зовсім на свідоме ігнорованне його вповні щирих прохань... І єзуїти розуміли отсе добре... Ось як кінчить патер Канізий згаданий лист до Кромера: „Думаю теж, що і вармійський біскуп (Гозий) не візьме нам за зле, що ми першу нашу прислугу жертвуємо королеви; при помочи Христа, звідтиля (значить з Кракова) буде легкий приступ і до вармійської церкви“... Оттак солодко потішав вже тепер проворний єзуїт Гозія — сподіваючи ся більшого хісна для свого ордену деінде.

Іще один інтересний момент в отьому писанню Канізия паде нам в очи: Канізий сповіщає власне Кромера, що невдовзі загостить до Кракова або він сам, або хто иньший з ордену. Коли-ж зважимо тепер, що отсей лист вислав Канізий до Кромера ще в першій половині червня 1558 р., значить більш як один місяць перед тайною консисторією кардиналів, на якій папа Павло IV визначив летатом „*a latere*“ до Фердинанда I та до Польщі Сціпіона кардинала Ребібу, — тоді й зрозуміємо, як належить розуміти отсю скромну примітку єзуїтського історика, що, мовляв, папа вибрав з ордену для нунція двох теологів — „*et Canisium nominatim*“. Під скромною назвою прибічних „теологів“ апостольського летата їхали до Польщі емісарії єзуїтського ордену з припорученя своєї старшини — розслідити на місци терен та ситуацію, і що найважнійше — приготовляти скрізь прихильну ордену опінію й ґрунт під заснування єзуїтських колегій.

Коли в Ватикані рішала ся справа висланя до Польщі папського летата, саме тоді перебував Канізий в Римі. Сюди прибув він ще в половині маю 1558 р. на першу генеральну

¹⁾ *Canisius Martino Cromer, Roma, 11 Junii 1558, ibidem, т. II, стр. 276, 277.*

конгрегацію ордену.¹⁾ І хоча наради конгрегації були ще в повнім розвою, хоча і покінчили ся вони що іно 10 вересня того самого року, та вже-ж — з початком серпня — Канізий разом зі своїм товаришом, молодим патром Теодориком з Амстердаму²⁾ — попращав Рим та так і вибрав ся в дорогу до Польщі. 19 вересня були вже в Відни, де забавили правдоподібно аж до 3 жовтня.³⁾ Тут — неважаючи на таку сумну пригоду, як тяжка недуга а потім і смерть молодого патра Теодорика⁴⁾ та страшну утому наслідком довгої та невимовно прикрої подорожі серед найбільшої літної спеки, Канізий не дармував. Передовсім було йому спішно відвідати короля Фердинанда I: адже-ж він знав, що король не відмовить ніякому його проханню. О що-ж йому ходило, про се дізнаємо ся з його-ж таки реляцій, висланих дуже акуратно до нововибраного генерала Якова Ляйнія. — „Відвідав я раз короля“, доносить Канізий в листі з дня 30 вересня, „а він велів мені ще раз вступити. Прийняв мене дуже ласкаво, а я між иньшим випрохав у його листів до короля і королевої (значить — Жигимонта Августу та його жінки, Єлисавети, доньки Фердинанда I) — pro causa religionis iuvanda“. — Перед своїм від'їздом з Відня був Канізий у Фердинанда I ще тричі. За кожним разом приймав його король дуже ласкаво, чому той був дуже рад, — а вжеж найбільше тому, що Фердинанд обіцяв зовсім певно вислати йому рекомендаційні листи до польського короля та королевої.⁵⁾

¹⁾ Sacchinus, De Vita et Rebus gestis P. Petri Canisii, op. cit., стр. 146—147.

²⁾ P. Theodoricus Aemsterodamus, син Герарда Теус (Teus), амстердамського райці. — Див. B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 301. — Sacchinus згадує його в найбільшими похвалами (op. cit., стр. 148).

³⁾ B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 303. Canisius Jacobo Lainio, Vindobona, 29 et 30 Septembris, 1558.

⁴⁾ Ibidem, т. II, стр. 309, 310.

⁵⁾ „Caesarem semel invisi et iussit redire. Excepit me humaniter, audiuit clementer pro hoc Collegio intercedentem... Inter ea, quae cum Caesare potissimum egi, litteras ad Regem et Reginam pro causa religionis iuvanda impetraui“. Ibidem, т. II, стр. 303, 304. Лист Канізія до генерала Як. Ляйнія, з Відня, 30 вересня, 1558. — „Priusquam uero Vienna discederem, ter Caesarem conveni, et nescio an antea unquam acceptus ab eo benignius. Praeter alia, quae mecum de arcanis plerisque conscientiae suae communicavit, in discessu testatus est, sibi non displicere, quod nunc ad tempus abessem in Po-

Релігійний фермент в Польщі не був Фердинандови байдужий. Аджеж він бачив добре, що Польща стала безпечним захистом як раз для тих, кого він переслідував. Бож чи не могло його непокоїти се, що ніде инде а як раз до сусідної Польщі виемірували ось хочби чеські братя, яких він так безпощадно прогнав з вітчизни, а які не переставали зносити ся з своїми братами в ріднім краю.¹⁾ Зрештою, для сучасних се не було ніякою тайною, що Фердинанд глядів на усе те справді дуже немилим оком. Про се свідчить вже хочби се, що навіть Кромер, який знав настрій віденського двора ледви чи не найліпше з усіх Поляків, — навіть він радив Гозієви ще з початком 1556 р. вихіснувати отсе королівське невдоволення на знищення чеських братів в річипосполитій. „Найжеж нунцій (Ліппомано) постараєть ся“, писав Кромер, „щоб римський король пригадав нам наш союз, що ось ми гостимо у себе тих, яких він проганяє“.²⁾ Природна отже річ, що Фердинанд прийняв патра Канізія дуже ласкаво та на відході запевнив його, що його подорож до Польщі „ad religionis causam iuvandam“ тішить його дуже, та що він не забуде зарекомендувати ордену королеви та королевій.

Своєї обіцянки Фердинанд дотримав: зараз після Канізієвого від'їзду з Відня листи до Жигимонта Авґуста та королевої Єлисавети були готові. „Коли поважаний, побожний та любий нам Петр Канізій“, — писав він в згаданих листах, — „заявив нам, що він вибираєть ся разом з апостольским нунцієм на пйотрківський сойм, щоби там працювати над захованнем та розширеннем в вашім королівстві сьвятої католицької і православної віри та тому і прохав нас поручити В. Кор. Милости його разом з орденом, — ми досьвідчивши гаразд,

lonia, praesertim ad religionis causam iuvandam, ac propterea litteras etiam et ad Regem scribendas curabit, simul et Societatis Institutum Reginae, id est filiae suae commendaturus. Quas ege litteras quotidie expecto, neque sine illis Reginam hactenus volui salutare“... Ibid., стр. 320, 321. Лист Канізія до Як. Ляйнія в Кракова, 18 Octobr. 1558.

¹⁾ Пор. мою студию „Предтеча Унії“, op. cit., стр. 166 et seq.

²⁾ „Quod ad Picardos et Scrzinetzki attinet, non incolsultatim videtur, ut Nuntius Apostolicus cum Archiepiscopo scribant ad Regem, quam turbulentum sit hoc genus hominum. Nuntius autem curet etiam, ut Rex Romanorum admoneat nos foederis in eo, quod proscriptus ab ipso a nobis nostrisque receptatur“. Martinus Cromerus Stan. Hosio, 20 Martii, Vilnae, 1556. Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 689, нр. 1582.

в якою ревністю працює Societas Jesu в Христовім винограді, — не могли допустити, аби згаданий доктор Канізий явив ся перед В. Кор. Милостю без нашого листа, в якім ми не заявили би нашої особлившої ласки супроти нього та його товариства та не поручили такій самій й Вашій Милости“. А далше пише вже Фердинанд зовсім не двозначно: „З батьківської нашої любови до В. Кор. Милости хотіли ми ласкаво заявити Вам, що по нашій думці чимало пособить до утримання католицької віри в вашім королівстві, коли Ваша Милість (про що ми пересвідчили ся в наших таки краях та провінціях) заложить в своїм королівстві якусь єзуїтську колеїю, найкраще в Кракові, де братя того-ж товариства могли би збирати своєю чистою наукою та взірцевим житєм богатші плоди“...¹⁾ Такий самий змістом лист вислав Фердинанд рівночасно і до своєї доньки, королевої Єлисавети.²⁾

Повний доброї надії вибрав ся Канізий до Польщі: 12 жовтня 1558 р. була вже леґація в Кракові.³⁾ Перше вражінне, яке на Канізиєви зробила Польща — було погане. Правда — сам Краків впадобав ся йому дуже: „civitas vere regia“ — писав він до генерала зараз під першим вражіннем, — „et opulenta, ubi tamen sectarii plerique non desunt“ — про се дізнав ся патер передовсім з того, що за обома єзуїтами, значить патром Канізиєм та його товаришом п. Менґіні (що заступив помершого в Відни п. Теодорика з Амстердаму) бігала все улична краківська чернь з голосними криками „єзуїти, єзуїти!“⁴⁾ — при чім, очевидна річ, показувала їм усякі нечемні штуки. „Так отже знають нас і Поляки“, — писав

¹⁾ „...Voluimus pro paterno nostro erga Serenitatem vestram amore Ser. v. beneuole significare, nos existimare ad conseruandam religionem catholicam in regno Poloniae non leuiter profuturum, si Ser. vestra (quod ipsimet in regnis ac prouincijs nostris compertum habemus multum profuisse) collegium aliquod Societatis istius nominis Jesu in eodem regno suo maxime Cracouiae institueret, siquidem ibi fratres societatis illinc doctrinae suae sanitate et probatae vitae exemplo uberimos fructos edere poterunt“. В. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 827, 828.

²⁾ Ibidem, стр. 829—830.

³⁾ Ibidem, стр. 319, 322.

⁴⁾ „Ciuitas... vere regia et opulenta, ubi tamen sectarii plerique non desunt, quod etiam inde colligimus, quia nos forte praetereuntes sannis excipiunt et, quod miramur, ut huius instituti homines

з горечкою до генерала Канізий, — „тому, що ми боремо ся з сатаною та його поганим насїнем“. Природна отже річ, що Поляки видали ся Канізиєви справдішними дикунами та варварами: „ми стрічаємо — писав він — на кожному кроці ті не-вигоди, про які стільки оповідав патер Сальмерон“... Усі в Польщі не культурні — навіть католики¹⁾, а про справи віри — шкода вже й говорити: „*causa religionis grauiter afflictata: tota fere nobilium turba studet sectariis eosque defendit in pagis concionantes, vel inuitis Episcopis*“...²⁾

Та при своїм гіркім розчарованню всеж Канізий пам'ятав добре, пощо він приїхав до Польщі. В кілька день після свого приїзду до Кракова відвідав він ославленого біскупа Зебжидовського, який зробив на ньому... дуже приємне вражінне та „дав хорошу запоруку навязання інтимніших зносин“.³⁾ З иньшими біскупами Канізий в Кракові не зазнайомив ся з тої простої причини, що їх тут не було; за се надїяв ся пізнати їх на соїмі в Пйотркові. Ситуацію слїдив славний єзуїт з ідеальною пильністю: протягом кількох днів свого побуту в Кракові міг він вже донести до єзуїтської старшини, що польські владики та взагалі польське духовенство безмірно богате, за се — осьвічених на так велике число сьвящеників мало.⁴⁾ Ба на тім не кінець... Щоб зробити свому ордену з самого початку як найголоснішу рекляму, виступив Канізий 23 жовтня

---

appellant. Itaque sunt nostri etiam Polonis non ignoti, quia Sathanae et pessimis eius filiis aduersi, infestique. В. Petri Canisii Epistulae et acta, т. II, стр. 323.

¹⁾ „*Agrestes homines et hospites ubique plus satis: barbariem nondum exuit Polonia... Experiemur spero, paulatim incommoda illa, quae P. Alphonsus narrare solet, doctus et ipse Polonicae profectionis laboribus atque frigoribus*“. Ibidem, стр. 322. Canisius Jacobo Lainio, Cracovia, 18 Octobris 1558. — „*Non dicam de inhumanitate Polonorum, etiam catholicorum*“... Ibidem, стр. 325, лист до Ляїнія з 20 жовтня 1558.

²⁾ Ibidem, стр. 322, 18 Octobris 1558.

³⁾ „*Episcopum Cracoviensem heri conveni, qui bonam mihi spem dedit contrahendae inter nos necessitudinis. Est is diuis nobilis et catholicus admodum (sic!). Reliquos Petroviae posse licebit*“... Ibidem. Що-ж се за птиця був отсей „католик“ — пор. мою студию „Предтеча унії“ стр. 27, прим. 5.

⁴⁾ „*Episcopis et clero numeroso sunt opes ingentes, sed pauci docti ex tot ministris Ecclesiarum*“... Ibidem, стр. 322, 333.

перед краківськими книжниками з випробованою вже на Заході штукаю, а власне з ученим відчитом „de religione“.¹⁾

Під кінець жовтня вибрали ся гості в дальшу дорогу. З початку плян був такий: їхати навпростець до Варшави, де — як говорили — мав король полювати, а звідтиля — порозумівшись гаразд з королем — вибрати ся в дорогу до Пйотркова.²⁾ Та тим часом стало ся иначе: по дорозі рішив легат відвідати ще в Ловічу недужого примаса Миколая Дзежтовського. Як довідуємо ся з Канізієвих реляцій — примас говорив чимало з легатом про недалекий сойм, обіцяв навіть сам приїхати, — інформував його як міг. Говорив теж з патром Канізієм. Він оповідав, що про єзуїтів чував вже чимало доброго, ба навіть пізнав їх особисто в часі побуту в Польщі попередника легата Ментуаті, Ліппомано. Він рад помочи єзуїтам з щирої душі та обіцяв поговорити про се з самим королем, коли лише приїде до Пйотркова.³⁾ Оттакі пляни снував примас перед Канізієм — не надіючи ся, що йому вже не минути смерти: на пйотрківський сойм він вже не міг приїхати, а 18 січня 1559 р. був він вже небіщик.⁴⁾

Очевидна річ, що так скорої смерти арцибіскупа послі не сподівали ся: і нунцій Ментуаті і патер Канізієв числили на його поміч дуже. Передовсім — багато надіяв ся від високого достойника Канізієв. „Обіцяв арцибіскуп“, писав він в падолисті до генерала Якова Ляїнія, „старати ся у короля впровадити наших до сього королівства, як про се писав король Фердинанд.

¹⁾ Canisius Jacobo Lainio, Cracovia 20 Octobris 1558. Ibidem, стр. 326 і Dominicus Menginus Joanni de Polanco, Piotrcovia, 15 Decembris 1558, ibidem, стр. 830.

²⁾ Ibidem, стр. 323.

³⁾ „Archiepiscopus humanum se praebuit Legato nostro et multa cum illo contulit de futuris Comitibus, ad quae venturum se in hac etiam corporis imbecillitate promisit“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris 1558. Ibidem, стр. 334. „Illinc (з Кракова) profecti sumus Louicium ad Reuer... Archiepiscopum Gnesnensem, vbi magna equitum multitudine praemissa ad honorem exhibendum Reuerendissimo D. Legato, summa cum humanitate et benevolentia sumus recepti atque tractati quamdiu illic egimus. Ipsi Reuerendissimo archiepiscopo antea fuerat nostra societas commendata, tunc etiam a D. legato et a r. patre. Is bonus senex multa polliceretur, et vtrimum de societate nostra cum rege fuerit hic collocutus, speramus per eum collegium aliquod breui instituendum esse“. Dom. Menginus Joanni de Polanco, Piotrcovia, 15 Decembr. 1558, ibidem, стр. 831.

⁴⁾ Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 223.

А маючи такий дозвіл, — що можна буде легко досягнути, — можна вже подумати і про заснування двох колегій нашого товариства, як ось прим. в Гнезні та в Познані“.¹⁾

З Ловіча поїхали гості вже просто на сойм. А коли вже Канізий тепер чим і журился, то хиба тим одним, що з Риму не їхав за ними кардинал... Байдуже, хто-б се і за людина був сей кардинал..., Канізий знав лише се одно, що лише і лише один кардинал міг би ще зробити між Поляками яке таке вражіння... Инакше — пожаль ся Боже! Усе пропаде...²⁾ — Серед метушні самого сойму орієнтував ся Канізий дуже бистро. Він обсервав усе оком чоловіка, що багато видів та не одно досьвідчив особисто, мірив холоднокровно сили католиків і ворогів, — ані не одушевляючись одними або другими, ані тим більше впадаючи в розпуку. Се що уся майже шляхта, а навіть сенат затроєний ересями — його не лякало. „Тут утримання правдивої віри залежить зовсім від короля та біскупів“ — писав він. „Тому то — річ зовсім зрозуміла — і реформу Польщі треба починати — від біскупів і клеру“. А ті — як він сам зазначав — потребували справді реформи. Духовенство — було темне, — а біскупи різнили ся від своєї низшої братії хиба тим, що провадили виставне та веселе життя та своїми богатствами та захланністю стягали на себе ненависть черни. Крім того — „усі вони вже немичні старці, що дбають радше про своє здоров'я, як про свої овечки“. Ба що більше — на Канізия зробили усі ті біскупи таке вражіння, що — мовляв — вони втратили вже всяку надію та — здається промишляли над тим одним, щоби на

¹⁾ „*Archiepiscopus promisit se cum Rege acturum, ut sicut Caesar scripsit, nostri in hoc regnum introducantur. Eo consensu imperato, quem facile obtinebimus, duce Christo, consultari coeptum est de Collegiis Societati nostrae duobus constituendis, utpote Gnesnae et Posnaniae*“... Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris 1558, B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 335.

²⁾ „...ut quam primum huc Cardinalis mittatur, per quem addatur Legationi auctoritas in hoc summo discrimine multum valitura“. Ibidem, стр. 321; пор. теж: стр. 326, 336. Зрештою — перед від'їздом Канізий вже тішив ся, що кардинал не приїхав... Меньше компромітації... „*Dei providentia factum putamus, ut Cardinalis discessus huc usque fuerit praepeditus; qui si venisset, satis experimur, quam praeter dignitatem ab istis habitus fuisset, deinde quam parum auctoritas eius hoc tempore profuisset*“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558. Ibid., т. II, стр. 340.

випадок, коли їм прийдець ся утікати, мали чим вижити себе та свою челядь! Зрештою — вони так само зраджують велике незнання „iuris divini et humani“, як і їх сьвященики... От тому то — по думці Канізія — не була би в Польщі страшна отся пошесть, коли би біскупи вміли, хотіли та могли боронити перед ворогами церкви себе та свої овечки та провадити дуже добре своє духовенство.¹⁾

Тримаючи — так сказати-б — руку на живчику пйотрківського сойму, Канізія не забував ані на хвилину інтересів свого ордену. Серед таких обставин — по його думці — ввійти єзуїтам до Польщі — прийшла вже крайня пора. „А матимуть наші в „польськїм королівстві не мале жниво“, писав він щиро, „передовсім — ob simplicitatem huius gentis propriam“, — та ще тому, що Поляки не мають добрих прикладів в самім духовенстві“...²⁾ А такі обставини треба використати як слід...

Та тим часом — байдужність та рівнодушність ледачих біскупів до єзуїтських плянів починала Канізія непокоїти по-важно. Правда — примас Дзежтовський обіцяв приїхати на сойм та поговорити з королем „de nostris in Poloniam inducendis“, та, як знаємо, на сойм він не приїздив, і Канізія по-боював ся дуже, що ось „ob illius absentiam res omnis manebit infecta“. І зовсім природно. Бож на кім більше було йому тут оперти ся, на чию поміч числити? Аджеж він знав добре, що з усіми тими незрячими біскупами шкода було й го-

¹⁾ „Summa rerum fidei conseruandae et asserendae hic religionis penes Regem et Episcopos pendet“. А біскупи: „auctoritatem illis omnem vehementer extenuat avaritiae nota, ob quam odium invidiamque sibi passim apud omnes conflarunt. Omnes praeterea senes ac decrepiti fere, qui in curanda potius valetudine, quam in pascendo grege operas ponunt. Ac veluti rebus desperatis agere videntur, ut si fugiendum sit, habeant ipsi, unde se et suos alant. Miratur Legatus ab his multa concedi atque designari, quae summam iuris diuini et humani prodant ignorantiam“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558, ibidem, т. II, стр. 341. — „Non enim haec lues sectaria sic late serperet, minusque valeret in Polonia, si Episcopi scient, vellent et possent adversus Ecclesiae hostes se, suasque oves defendere et clerum rectius gubernare“. Piotrcovia, 27 Novembris 1558, ibidem, стр. 336.

²⁾ „In Polonia regno haud parum efficient nostri, ob simplicitatem praesertim huius gentis propriam et quia bonorum exempla in Clero maxime desiderantur“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 28 Januarii 1559. Epistulae et acta, т. II, стр. 360.

ворити, а радше він бачив добре, що вони самі просто не хочуть з ним говорити, не думаючи зовсім входити в спілку з заграничним орденом. І Канізий непокоїв ся дуже, — тим більше, що він розумів добре, як безконечно широке та велике поле отворила-б Польща ордену для місіонарської праці „ad maiorem gloriam“ Риму. „А я — писав Канізий зараз таки в першому листі з Пйотркова до генерала — „я дуже рад, щоби впровадити сюди наш орден“. І тут малює нам Канізий проречистими словами ірандіозну картину будучої діяльності єзуїтів, неначе віщим духом пророкуючи той шлях діяльності польських єзуїтів, яким вони пішли вже в недалекій будуччині... „Оттут — для робітників Христових дуже чудове жниво“ — пророкував він, „а крім того отсе королівство отворить нам двері нести сьвітло евангелія до сусідних народів. Бо кріпкий тут осідок сатани — в Литві, на Руси, в Прусії, Мазовії, Жмуди та Московщині та в тих безмежних просторах безбожних Татар, що — як кажуть — тягнуть ся гень аж до самих Хінців... О, коби при помочи божій сьвітло евангелія просьвітило ті страшні темряви безвірства. О, коби наше товариство зробило на Півночі се, що зробило вже в Індії... А багато pomoже нам до того король“...

Оттакими принадними красками та вимовними словами малював славний єзуїт перспективу будучої діяльності польських єзуїтів — вже не лише в самій Польщі, і не в самій поганській Татарщині, як се плянував він ще в звіснім листі до Льойолі (з цвѣтня 1554 р.), — але і в усіх сусідних краях — на Руси, в Московщині, між Татарами, аж гень по кінець самої Азії!

1) „Ego vero plurimum optarim huc Societatem Jesu immigrare quod messem simul et amplissimam et incultissimam exhibeat hoc regnum operariis Christi, ac praeterea ostium aperiat ad finitimis populis evangelizandum. Magna est Sathanae sedes (!) in Lithuania, Russia, Prussia, Masouia, Samogitia, Moschovia, et in latissimis illis Tartarorum ditionibus, quas mera impietas occupavit, et quae ad Chineses usque protendi dicuntur. Utinam igitur euangelii lux has densissimas infidelitates tenebras disiiciat, domino cooperante; utinam in septemtrione Societas efficiat, quod eadem in India bona ex parte perfecit. Potest autem hac in re plurimum Rex Poloniae, qui nostrorum opera et Dei cum primis gratia opitulante dubium non est, quin infidelibus et schismaticis innumeris hic optime consulere et Christi regnum latissime propagare posset“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrkovia, 27 Novembris 1558, Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 335.

А тим часом — якже ж тут впровадити орден до самої Польщі, на кім оперти ся? І Канізий бив ся зі своїми гадками та плянами мов риба об лід, пукав то тут то там — усе надармо!... Навіть гнізненський арцибіскуп — на превеликий жаль Канізія — не приїздив... „Оттак готово все скінчити ся нічим“ — журился він перед Кромером.¹⁾

IV.

Та вже-ж вертати з Польщі з нічим — доля Канізієви не судила: як раз під кінець свого побуту в Польщі остаточно удало ся йому найти могутного протектора. Був ним згадуваний вже не раз наступник Миколи Дзежтовського, примас Ян Пшерембський.²⁾

Вперше стрінув ся патер Канізий з Пшерембским в Ловичу, підчас своєї візити у недужого Дзежтовського. Він зробив на нім незвичайно миле вражіннє. „Се єдиний муж“, писав Канізий зараз таки до генерала, — „і розумний і поважний, ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promouendum“.³⁾ Та поговорити більше з Пшерембским тоді, здаєть ся, Канізієви не було коли, хоча нема найменшого сумніву, що Пшерембський спочував славному єзуїтові та його плянам дуже вже тоді. Адже-ж не треба забувати, що вже попередник патра Канізія, Альфонс Сальмерон називав Пшерембського в листі до генерала Льойолі „нашим приятелем“.⁴⁾ Як довідуємо ся із одного листа патра Канізія до генерала Якова Ляйнія, Пшерембський заговорив про заснуваннє єзуїтських колегій в Польщі — перший. Було се, річ доволі

1) „Archiepiscopum audio non esse venturum... Statuerat Archiepiscopus, si venisset, coram cum Rege tractare de nostris in Poloniam inducendis, nunc forte ob illius absentiam res omnis manebit infecta“. Canisius Martino Cromer, Piotrcovia, 16 Decembris 1558. Ibidem, стр. 338, 339.

2) Про нього див. мою студию „Предтеча унії“, оп. cit., стр. 128 (зам. 1) et seq.

3) Ibidem, стр. 131. — Також: В. Petri Canisii Epistulae et acta op. cit., т. II, стр. 334 Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris, 1558.

4) Boero Giuseppe, Vita del Servo di Dio P. Alfonso Salmerone, op. cit., стр. 56.

характеристична, як раз другого дня після смерти арцибіскупа Дзежтовського (18—19 січня 1559 р.). Що йно той замкнув очи, а тут „кличе мене нечаяно до себе його наступник“, — писав під першим вражінням Канізий, — „та у сьвітлиці говорить зі мною одним, що його ніщо так дуже не журить, як власне заснованне в Польщі наших колегій. Він думає, що красше не може розпочати свого архиерейського правління, та надієть ся, що тим робом найлекше зарадить ся потребам молодіжи та клеру... Тому з недалекою весною бажає він мати наших, скільки лише треба до засновання цілої колегії. І не одну колегію рішив ся він засновати, але більше, бо він так богатий, що річними церковними доходами уступає ледви якому німецькому біскупові“.¹⁾

Після тільки невеселих днів журби та непевности, пропозиція Пшерембского була для Канізия справдішим сьвятом. Природна отже річ, що він поспішив в один момент повідомити про все єзуїтську старшину, прохаючи як найгорячіше вволити волю знаменитого польського достойника. „А хоче він“, писав Канізий, „передовсім Чехів і Німців... Я сказав, що звичайно менше як 12 не висилаєть ся до засновання колегії, та що буде досить, коли в сім році двигнемо тут одну колегію. Тоді він відповів, що може навіть більше прийти, аби були під руками до засновання другої колегії. Перша двигнесть ся в Ловічу, де майже сталий осідок арцибіскупа... А я думаю, що нема причини, чому ми мали би так визначному мужеві відмовити“. І не один Пшерембский показав ся тепер так горячим прихильником ордена. „Є тут ще один біскуп“, — писав Канізий в тім самім листі до генерала, „praedices, — який побудував чудову школу за три тисячі червінців... Він став зі мною порозуміватись, чи не обійняли би ми заряду тої-ж школи... Він зветь ся плоцьким біскупом“...²⁾

Не знаю, на якій підставі можна підозрівати Пшерембского в гіпокризії, говорити, що, мовляв, він просто дурив Канізия, який, як бачить ся, „трактував згадану заяву арцибіскупа поважно, коли аж благав генерала чим боршій спрова-

¹⁾ Предтеча Унії, стр. 132, 133, прим. 3. — В. Petri Canisii, Epistulae et acta, т. II, стр. 351, 352. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19 Januarii 1559. Пригадую, що Дзежтовский умер 18 січня!...

²⁾ Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19 Januarii 1559. В. Petri Canisii Epistulae et acta, т. II, стр. 352, 353.

дити в Італії здібного теолога і кількох єзуїтів¹⁾ Адже-ж в листів патра Канізія показуєть ся як раз щось зовсім противного. І так треба зазначити, що отсе „штучне“ одушевлення єзуїтами у Пшерембского не вигасло зовсім так скоро, як дехто думає... Теж не згідне з правдою говорити, неначе-б він „після Канізієвого від'їзду з Польщі та після інсталяції на уряд примаса без папської преконізації не зголосив ся вже більше в тім ділі ні до нього (Канізія), ні до генерала ордену“²⁾, — бо як раз Пшерембский ще довго опісля не давав Канізієви спокою своїми безустанними проханнями про єзуїтів. Вкінці годі говорити, неначе Канізієв, знеохочений таким дволичним поступованнем Пшерембского, писав ось так „зовсім справедливо“ до генерала: „все одначе кінчить ся тут хорошими словечками. Біскупи старі, нездари, більше дбають про своє здоровле, як про свої овечки“³⁾ Чогось подібного не сказав Канізієв ніколи, а коли і писав в одному зі своїх листів до генерала, що тут — біскупи „*omnes senes ac decrepiti fere, qui in curanda potius valetudine, quam in pascendo grege operas ponunt*“, то мушу піднести з натиском, що отсе сказав Канізієв ще в грудні 1558 р.⁴⁾, значить — тут знеохота Канізієва до Пшерембского ні при чім.

Що Пшерембский розумів своє післанництво „зарадити потребам молодіжи і клеру“ зовсім не облудно, про се свідчить найкраще се, що він зовсім не ждав з заложеними руками, коли то на ратунок католіцизму завитають до Польщі єзуїти. Ще того самого року, в котрім він засів на митрополичому престолі, отворив він із власним фондів в Скерневицях школу, в якій польські діти мали виховувати ся в строго католицькій дусі на будучих борців з ворогами католицької церкви. Як жеж щиро та ревно зацікував ся він своєю школою та як високо ставив її післанництво для католицького відродження вітчизни, про се дає нам вимовні свідощтва славний та голосний тоді польський педагог та полеміст Бенедикт Гербест, перший ректор скерневицької школи.⁵⁾ Коли зважимо, що Пшерембский стягав професорів до своєї новооснованної

¹⁾ Załęski, Jezuci w Polsce, op. cit., т. I, стр. 141—142. Пор. мою студию Предтеча унії, op. cit., стр. 129 (прим. 3), 132 et seq.

²⁾ Załęski l. c. ³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558. В. Petri Canisii Epistulae et acta. op. cit., т. II, стр. 341.

⁵⁾ Див. Предтеча унії, op. cit., стр. 134 et seq.

школи з усіх усюдів, стягав їх з чималим накладом коштів, енергії та трудів — з тої простої причини, що осьвічених людей в тих початках католицької контрареформації в Польщі було по католицькому боку обмаль, тоді й зрозуміємо, чому то він так гьорячо та безустанно прохав Канізія про езуїтів, які — по його думці — могли би найкрасше „зарадити потребам молодіжи та клеру.

Та тим часом — саме тоді коли патер Канізий почав провадити в Польщі так щасливі переговори, — в Римі рішив генерал Ляйній, на безустанні прохання Фердинанда I, відкликати його з Польщі на сойм до Авісбурга. Послушний старшині — вибрав ся Канізий 10 лютого в дорогу.¹⁾ Очевидна річ, що своїх приятелів в Польщі він не забув. І так ще перед своїм виїздом з Польщі встиг він написати до генерала два листи, в яких по раз другий і третій пригадував йому прохання Пшерембского та Носковского, подаючи при тім близші інформациї що до засновання колеїї. „Арцибіскуп виглядає відповіди“, писав він, „коли буде можна вислати колонію, та бажає, щоби я був присутний при засновинах, або хтось здібний з наших... Один з біскупів (Носковский?) зложив тими днями на утриманне колеїї 400 фл. Та наперед треба покінчити діло з арцибіскупом: вистарчить помочи в сім році одному“...²⁾ В останньому листі, висланім з Польщі повтарає Канізий те саме. „Гнізненський арцибіскуп, про якого я часто писав, прохає безустанно про колеїю: він обіцяв оснувати в сім році на славу нашу та Христового імени що найменше одну. Я-ж обіцяв повідомити його зараз про вашу думку... Надію ся з тих засновин великого хісна для церкви. Може отже не зашкодить вислати йому на початок двох“...³⁾

---

¹⁾ Див.: В. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 350. Jacobus Lainius Canisio, Roma sub 16 Januarii 1559, стр. 358 – 366.

²⁾ „Archiepiscopus hic novus... expectat responsum, quando mitti colonia possit. Unus episcoporum his diebus obtulit ad Collegii sustentationem flor. 400. Sed nihil concludam, nisi re confecta prius cum Archiepiscopo; et sat erit hoc anno uni operam dare“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 28 Januarii 1559, op. cit., стр. 360.

³⁾ „Archiepiscopus Gnesnensis, de quo saepe scripsi, constanter urget institutum Collegii, quod, ut minimum, statuit hoc anno unum nobis et Christi nomini glorificando fundare. Promisi statim illum reddere certiolem de vestra sententia, quam ex litteris intelligam:

Пшерембский і після Канізієвого від'їзду з Польщі не перестав дальше прохати єзуїтів помочи. „Про справи польські“, — писав патер Канізії ще в марті 1559 р., „не скажу більш нічого як се, що гнізненський арцибіскуп вижидає вашої відповіді що до як найборшого засновання колегії — *praemissis initio duobus velut eius rei praecursoribus, quos desiderat vehementer...* Я теж очікую вашої відповіді, щоби мати відписати що визначному достойникови — відповідно до обіцянки“.¹⁾

Та неважаючи на енергічні та щирі прохання і арцибіскупа Пшерембского і самого патра Канізія — в Римі з висилкою єзуїтів не спішили ся. Знов повтаряла ся та сама політика обережности, делікатного недовірювання, підозрівання та зволікання — як і в першій половині 50-тих років з Гозиєм. Не помогли й гордовиті запевнювання Пшерембского, що його стати не лише на одну колегію, бо мовляв — він так багатий, що своїми річними церковними доходами ледви чи уступає якому німецькому біскупові... — в Римі, як бачить ся, єзуїти на слово не хотіли вірити... „Адже-ж ми бачимо“, — писали в Римі до Канізія, „що гнізненський арцибіскуп не дав ані якогось листа *ad patrem nostrum* (титул генерала), ані навіть не поручив своїм відпоручникам поговорити про колегії, лише — щоби прохали двох єзуїтів. Тому то *pateroster* поручив ще раз прокураторови арцибіскупа (що перебував саме тоді в Римі) написати до нього (Пшерембского), аби він висловив свої бажання на письмі“...²⁾ Що одначе патер Канізії писав

spero magnam Ecclesiae utilitatem ex hac fundatione consecuturam. Fortasse conveniet duos primum eo mittere...“ Лист Канізія до Ляйнія, Пйотрків, 10. II. 1559, *ibid.*, стр. 362.

¹⁾ *Canisius Jacobo Lainio, Augusta Vindelicorum, 11 Martii 1559, ibidem, стр. 373.*

²⁾ „Circa lo assunto di Polonia si è considerato che l' Arcivescouo Gnesnense non hà scritto niente à N. P. ne manco dato alli soi special commisione di parlar di collegi, ma solamente d' haure doi Theologi appresso di se, et cosi N. P. hà tornato à parlar allo agente dell' Arcivescouo accio che scriuessi al suo Padrone che significasse la uolontà sua per lettere, et queste per piu breuità bastarà si mandino à Vienna doue le potrà aprire il P. Vittoria in caso che'l Riuereudissimo Arcivescouo dica esser l' animo suo di far uno ò doi collegi il medesimo Padre Vittoria è parso spediante che uada in là per uisitar S. S. Riuereudissima et anche per ueder la disposition che c' è per li Collegi ò uero collegio che si habbia à cominciari“... *Joannes de Polanco Canisio, Roma, 12 Aug. 1559, ibid., стр. 507*!

ще в марті того самого року (1559) зовсім ясно та отверто, що „expectari a Gnesnensi archiepiscopo responsum vestrum de fundando statim Collegio, praemissis initio duobus velut eius rei praecursoribus, quos desiderat vehementer“, — сього, здається, в Римі не хотіли розуміти.

Ще до кінця 1559 р. не переставав патер Канізий прохати єзуїтської старшини вволити волю Пшерембського.¹⁾ Вкінці — і він дав усьому спокій. А коли з початком 1560 р. мав Пшерембський загостити до Відня в посольстві до Фердинанда I, вислав вже Канізий до ректора віденської колеїї Іоанна де Вікторія таку інструкцію: „Коли прибуде сюди польський арцибіскуп, треба буде спитати його зовсім отверто, під якими умовами хоче мати наших, та най заявить се в листі, висланім до Риму, зовсім щиро та ясно..., зрештою протягом тих місяців не можна розпочинати засновин жадної колеїї, хоча навіть знайшли-б ся такі, яких було би можна вислати і до Угорщини і до Польщі“.²⁾

Отся ясна та щира інструкція німецького протоігумена для нас незвичайно важна. Бо коли вона з одного боку свідчить вимовно, що тодішні єзуїти любили все бачити в руках тих, що мали з ними яке діло, відкриті карти, так з другого боку — вона поясняє нам, по моїй думці — доволі виразно й ту незрозумілу по троха нерішучість та кунктаторство єзуїтської старшини, яку запримітити легко вже при переговорах

¹⁾ Бачимо прим., що Канізий пропонував, аби до Польщі поїхав ректор віденської колеїї п. de Victoria. Та з Риму відповіли так само: нехай Пшерембський пришле на письмі щось певного про колеїї („al fermo di collegii“). — Polanco Canisio, Roma, 17 Septembris 1559, ibid., стр. 516. — Подібно писав й в жовтні т. с. р. „A quanto ala andata del Padre Victoria in Polonia se lui douera andare, e bene sia per pochi mesi et se nele lettere del archiuescouo non si trata di qualche colegio non andara“. Roma, 14 Octobris, 1559, ibidem, стр. 536.

²⁾ „Si veniat Archiepiscopus Polonicus aperte ili proponendum videtur, quibus condicionibus nostros impetrare possit, quibus etiam si consentiat. (quod non facile futurum credo) honeste posset illi persuaderi, vt literis Romam missis declararet omnem animi promptitudinem et inchoandi Collegij certam sententiam. Alioquin non puto R. T. recte facturam si hoc relicto Collegio... Poloniam adeat praesertim cum inchoari Collegium his mensibus nullum possit etiamsi ad manum essent, qui mitterentur tum in Hungariam tum in Poloniam“. Canisius Joanni de Victoria, Augusta Vindelicorum, m. Januario, 1560, ibid., стр. 582 - 583.

з Гозием, а найбільше — з Пшерембским. Брак сил — отсе ледви чи не найважнійший мотив такої політики, провадженої — що правда — з ідеальною зручністю, політики, якою єзуїти не лише що укривали фактичний стан числа та здібностей своєї армії, але ще й утримували усіх адораторів ордена в подражненій непевності та напруженім вижиданню, не звязуючи себе при тім ніколи категоричними обіцянками, ані тим більше даючи найменшого приводу до якогось непорозуміння, або й зірвання навязаних зносин. Так поступали собі єзуїти з Гозием, таке саме стрінуло тепер й Пшерембського... Очевидна річ, що при тім могли бути, і фактично були, ще й иньші причини такого холодного трактовання єзуїтами горячих прохань польських біскупів.¹⁾

Нема найменшого сумніву, що при всім тім Канізий опікував ся „польським арцибіскупом“ ще й дальше. Се зрештою й лежало в інтересі самого ордена — тримати все охочих до засновання нових єзуїтських колегій в шаху.²⁾ Та вже-ж ніде правди діти — згодом гас й запал Пшерембського... Чи се стало ся як раз під вражіннем якихсь домашних ферментів, домашньої опінії — годі рішити. Що одначе Пшерембский — при усій його прихильности до єзуїтського ордена — все таки оглянув ся вкінці позад себе, зрозумів, що будь-що-будь він все таки задумав діло незвичайне — заціпити на польській землі зовсім чужий церковний орден, се не улягає найменшому сумнівови: він зрозумів, що рішити ся на такий крок не спитавши вперед ради домашнього духовенства — гра доволі непевна, а може й небезпечна.

Коли власне в половині 1560 р. вернув Пшерембский з посольства до вітчизни, тут першим його кроком було — після залагодження деяких справ своєї архидієцезії, подумати над скликанням провінціяльного синода. При тодішнім сумнім положеню польсько-католицької церкви був такий крок з боку найвисшого польського єрарха не лише оправданий, але й конче потрібний та ожданний.³⁾ Католицька церква підупадала з дня на

¹⁾ Тут пригадую лише королівський „consensus“, який Канізий думав випрохати у Жигимонта Августа при помочи арцибіскупа Дзержовського... Хоч Канізий і писав, що той консенс „facile obtinebimus“ — все таки йому се не удало ся...

²⁾ Звертаю увагу, що Канізиеві листи опубліковані патром Бравнсбергером кінчать ся 1560 р. (т. II).

³⁾ Пор. Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 247 et seq.

день, а як швидко зростали сили сектантів, про се свідчить сам Пшерембский, нарікаючи в своїх листах на „аррогантне“ поведенне єретиків, які ось прим. в самій краківській дієцезії відобрали католикам рівно 160 костелів!¹⁾ Річ природна — щоби усе те направити, треба було з боку католицьких біскупів та взагалі усього духовенства дуже інтензивної, та до того рішучої та дуже скорої акції. При тім не забуваймо ще й сього, що саме тоді були католики як раз під вражіннем незвичайно підозрілого ферменту в середині усіх польських акатолицьких сект. І так як раз з початком 1560 р. відбув ся синод протестантів на гробі звісного польського реформатора й за границями Польщі, Яна Лаского, — в маю — з'їзд сеніорів і міністрів, на яким ухвалено запросити на спільний з'їзд і чеських братів, а незабаром — синод великопольських диссидентів (кальвінів) та чеських братів (були й відпоручники великопольських лютрів), а там — під кінець 1560 р. (в падолисті) величавий з'їзд велико- і малопольської шляхти та міністрів всіляких конфесій в Познани.²⁾ Серед того, зараз після приїзду Пшерембского до вітчизни, загостив до Польщі й новий папський нунцій, Берард Бон-Джіованні (Bon-Joannes), біскуп Камеріно.³⁾ Розпочали ся горячкові наради... Річ природна, що думку Пшерембского нунцій лише похвалив.⁴⁾

В другій половині падолиста 1560 р. провінціяльний синод був вже рішений. Зразу заповів його Пшерембский до Пйотркова на день 3-го лютого 1561 р. та незабаром рішив відложити його аж на 2 марта того самого року і то до Варшави, „quod ubi Synodus provincialis Varschovia celebraretur, posset ad illam Rmus dnus Cracoviensis commode accurrere et sua nobiscum praesens consilia conferre“. Так воно й справді стало ся, не вважаючи на невдоволенне гнізненської капітули (Пшерембский відложив і переніс синод до Варшави без традиційного порозуміння з капітулою).⁵⁾

¹⁾ R u k a s z e w s k i, op. cit., т. I, стр. 84.

²⁾ Предтеча Унії, op. cit., стр. 171, Любовичъ, Історія реформації въ Польшѣ, Варшава, 1883, стр. 28 et seq.

³⁾ Правдоподібно при кінці липня, а не — з початком жовтня як читаю у Коритковського, op. cit., т. III, стр. 249. — Пор. R u k a s z e w s k i, op. cit., т. I, стр. 84.

⁴⁾ K o r y t k o w s k i, op. cit., т. III, стр. 249 et seq.

⁵⁾ Ibidem, стр. 250 і 251 прим. 1.

По старому звичаю попередили заповіджений провінціяльний синод — синоди дієцезальні (ті скликувано передовсім тоді, коли на провінціяльнім синоді мало ся ухвалити контрибуцію від духовенства), о скільки мені звісно — в Гнізні (для духовенства гнізненського архидіаконату), в Калішу та в Познани, — всі три 13 січня 1561 р. „Який був перебіг калішського синоду, читаємо у Коритковського, „і що ухвалено на нім, не знаємо, тому що крім маленької згадки в актах митрополичої капітули не згадується про нього в ніякій ні сучасній ні пізнійшій історичній пам'ятці. Треба догадати ся, що його програма була така сама, як і для гнізненського синоду, які подають капітульні акта: читання і апробовання поданих арцибіскупом точок. Головною одначе причиною скликання обох синодів була контрибуція, якої домагав ся від духовенства король“.¹⁾

Здогад Коритковського справедливий, та вже-ж — не в'цїлости. І так здається ся — не улягає найменшому сумнівови, що програма не лише дієцезальних синодів в Калішу та Гнізні, які були Коритковському звісні, але й згаданого мною синоду в Познани, була одна і та сама: порядок нарад був такий, що відчитувано подані арцибіскупом „артикули“ та переводжувано над ними дискусію. Ухвали-ж всіх трьох дієцезальних синодів мали бути — річ зовсім зрозуміла — субстратом для нарад провінціяльного синоду в Варшаві. Та вже-ж хоч кс. Коритковський так категорично заповняє, що про зміст згаданих синодальних нарад годі сказати щобудь певного з причини браку усяких сучасних або і пізнійших історичних жерел, думаю, що воно не так зле. Адже-ж яка була програма усіх трьох дієцезальних синодів в Калішу, Гнізні та в Познани — знаємо: подають її нам як раз ухвали синоду в Познани, про які в польській історіографії заховається грובה мовчанка, не вважаючи на велику їх вагу і того, що ще 1837 р. опублікував їх з оригіналу, перехованого в архіві познанської капітули звісний польський учений Йосиф Лукашевич.²⁾

¹⁾ Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 252, 253.

²⁾ На вагу постанов познанського синоду в січня 1561 звернув я вже увагу в моїй студії п. з. Предтеча унії, стр. 172 et seq. — Оригінал переховується в рукописнім кодексі познанської капітули, Acta capitularia т. XIII (Metrica venerabilis capituli posnaniens. anno domini 1560—1567), к. 39—50. — Лукашевич (?) опублікував їх в забутім тепер майже зовсім періодичнім виданню „Archiwum teologiczne“, Pismo czasowe, poświęcone oświeceniu i zbudowaniu religijnemu, wydawane przez ks. Jabczyń-

Ухвали познанського дієцезального синоду з січня 1561 р., та „артикули“ скомпоновані примасом Пшерембским й вислані ним під обрадованне зібраному духовенству на усіх трьох згаданих дієцезальних синодах — з многозначним додатком „*mittimus F. v. articulos, quos proponere in Synodo provinciali domino volente statuimus, quos F. v. secreto servant, ne qua ante tempus ad haereticos perveniant*¹⁾), се незвичайно цінні причинки до історії польсько-католицької церкви, а радше — католицького відродження в Польщі. Не маючи заміру подати тут всесторонньої критичної аналізи тих ухвал, запримітимо коротко, що вони подають нам доволі ясний образ сумних відносин тодішньої польсько-католицької церкви, поясняють нам з дебільшого причини так могутного зросту сектантів та вкінці — служать нам хорошим свідомством світогляду, змагань та інтересів тодішнього польсько-католицького духовенства — висшого й низшого.

„Коли з дня на день ростуть усякі лиха“, — читаємо в тих „*Articuli, de quibus in proxima Synodo deliberandum erit, per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti*“, — „лиха, які захитали церквою нашої провінції в основах та руйнують весь духовний стан, коли не поміг ніякий спосіб, якого до нинішнього дня і не пробовано-б, ані не помogli ніякі ради, — то нема найменшого сумніву, що отсе — палець Бога, який загорів страшним гнівом та зіслав на нас

skiego, rok II, W Poznaniu, 1837, стр. 216—226 і 359—368. — Довідуємо ся з відтиля, що познанський біскуп Андрій Чарнковский (про нього див. Предтеча унії, стр. 147 і 171 et seq.) „*ob aegritudinem pedogricam, qua correptus est, eidem Synodo sua p(ersona) interesse non potuit*“. Його заступав „*Commissarius... Reverendus Dominus Franciscus Wissoczki, Cantor, Canonicus Vicariusque in Spiritualibus et Officialis generalis*“. На самім початку нарад відчитано „*Articuli, de quibus in proxima Synodo deliberandum erit, per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti*“, а продуктом самих нарад було: 1) *Consultatio et conclusiones Synodi Dioecesis ad Articulos superscriptos pro Synodo provinciali proxime futura, Varschoviam translata ex certis rationibus (!) per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum Gnesnensem, in literis ad Venerabile Capitulum datis, expressis Dominis Nunciis dandae pro informatione*“ — і 2) „*Articuli ex parte Cleri totius Dioecesis in Synodo dati et porrecti*“. Ухвалено ще „*viaticum Nuntiis Synodi... videlicet Obieziński cum Doctore Paulo Sabinio per marcas sedecem...*“ і „*Mandatum pro Synodo*“ для згаданих обох каноніків.

1) Див. Archiv. Cap. Gnesn. Листи Пшерембского, нр. 23, цит. у Коритковського, op. cit., т. III, стр. 252, прим. 2.

свою неласку. Тому то треба нам глядіти причин так великої неласки та знайти спосіб їх усунути і ублагати Бога, — а чейже він змилює нас над нами та відверне від нас свій гнів“. Вже з тих слів можемо здогадатися, над чим то мав синод радити: 1) над причинами страшного занепаду католицької церкви, 2) над способами заради.¹⁾ В тій то цілі й поставив Пшерембський під обрадованне цілий ряд точок, яких розбір не лежить одначе зовсім в рамках своєї розвідки. Для нас найважніша з них одна, а власне та, в якій Пшерембський питав у свого духовенства ради, чи не добре було би з причини дуже великого браку домашнього духовенства спровадити в підмогу єзуїтів та вибудувати для них колеїї в славніших місцях, як Краків, Познань, Мазовія, Львів, Вильна, „aut saltem in aliquibus horum“. Бо по його думці — єзуїти чимало пособляють своєю непорочністю, наукою та чудно корисним вихованнем молодіжи зростови побожності, — як се він бачив на власні очі в Відні. Питанне лише, звідкиля взяти фондів і для учителів і для колеїї?...²⁾

Отсе був справді зовсім новий спосіб ратовання католицизму в Польщі, говорячи словами самого Пшерембського — „remedium, quod ad eam diem non tentatum est“. Ба, що більше — отсе й перший випадок в історії польської церкви XVI в. поставлення проєкту впровадження єзуїтського ордену

¹⁾ Пор. Предтеча унії, стр. 172.

²⁾ „Cum tanta sit inopia Sacerdotum et Clericorum, ut multae Ecclesiae desertae sint, non sine magno animarum periculo, Sacerdotia quoque minora raditibus aversis extincta, quaerenda via erit, qua Seminarium aliquod Cleri institui possit, et dispiciendum, an non expediat Collegia Societatis Jesu in celebribus locis, utpote Cracoviae, Posnaniae, Mazoviae, Leopoli, Vilnae, aut saltem in aliquibus horum instituere, ex quorum integritate, doctrina et miro instituendae juventutis compendio, ingentem profectum ad pietatem Vienne vidimus, et unde sumptus et ad ducendos et ad alendos petendus sit?“ MS. Acta capit., т. XIII, к. 40, пор.: Arch. teol., op. cit., стр. 218. — Райнальд, який (як побачимо зараз) передрукував цит. „артикули“ Пшерембського під р. 1542 (!) читав се місце „ad pietatem venire vidimus“. Як побачимо низше — така лекція — річ незвичайно важна. Розуміть ся, що текстови Райнальда, який мав під руками висланий до Риму, та певно вірцево викінчений примірник „артикулів“ Пшерембського, треба більше завірити, як не конче докладному передрукови Лукашевича. Зрештою в цит. рукописнім кодексі познанського капіт. архіва, з якого зроблено згаданий передрук, читаю зовсім акуратно „Vienne“.

до Польщі на дневнім порядку синодальних нарад, — факт, який Райнальд наслідком фатальної помилки умістив в своїх *Анналах* під 1542 р., і се, як знаємо — дало привід до цілого ряду непорозумінь та поважних похибок.¹⁾ В історії еволюції проекту впровадження єзуїтів до Польщі — отсе один із найповажніших моментів. З боку-ж самого примаса Пшембського отсе був, по моїй думці, при всій його прихильності до єзуїтів — вповні виправданий крок зрозумілої обережності, яка веліла йому ставити ся до горячих заходів патра Канізія більш з холодною розвагою, або иньшими словами — не думати про впроваджене до вітчизни нового ордену без порозуміння з домашнім духовенством.

Якже-ж прийняло се домашнє духовенство проект примаса? Відповім коротко: на познанськїм синоді — відкинуло його зовсім. „*Non opus esset quaerere Jesuitas et nova Collegia instituere*“, відповіло усе духовенство, „*immo melius esset antiqua sacerdotia tueri et ministros eorum promovere ac defendere*“...²⁾ І зовсім природно: адже-ж се можна було вже наперед передвидіти, що біле, та взагалі усе домашнє духовенство глядіти-ме на якихсь там прибудів кривим оком, та що дасть рішучу відмову. Нічого отже дивного, що по їх думці красше вже було беречи давнього ладу, ніж заводити непевні новини... Зрештою коли вже комусь там конче забагаєть ся спровадити єзуїтів та будувати їм колегії, то нехай се вже зроблять біскупи та аббати на свій рахунок!... За се — річ зовсім природна — усі присутні домагали ся згідно реформи краківської Академії та колегії Любранського в Познани.³⁾

¹⁾ *Annales Ecclesiastici... auctore Odorico Raynaldo*, op. cit., т. XXI, стр. 189. Передруковуючи „артикули“ Пшембського зазначив Райнальд на марґінесі так: „Tom. 13. de Conc. m. s. Arch. Vat. sig. 3200. p. 147. Syn. in Polonia Archiep. Gnesnensis“. Як знаємо — передрук артикулів умістив Райнальд дивним дивом під 1542 р. не звертаючи найменшої уваги навіть на се, що у „артикулах“ говорить ся зовсім ясно про колегїю в Відни... Адже-ж се загально звісна річ, що початок віденської єзуїтської колегії сягає 1551 р.! Не звернули на се уваги і згадувані польські історики...

²⁾ *Consultatio et conclusiones Synodi Dioecessanae ad Articulos suprascriptos... Archiwum teologiczne*, op. cit., стр. 222.

³⁾ „...Si placet Jesuitas vocare, de opibus Episcoporum et Abbatiarum illis victum instituere“. Ibid. — „Schola Cracoviensis reformanda“ (стр. 223). — Collegia Cracoviense et Posnaniense reformanda“. (Mandata Dominis Nunciis commissa, стр. 224).

Не може бути найменшого сумніву, що на двох останніх дієцезальних синодах, се-б то в Калішу та Гнізні, прийнято зібране духовенство отсей проєкт Пшерембского так само як і в Познани. Природна отже річ, що коли в перших днях марта того самого року зібрав ся в Варшаві заповіджений синод провінціяльний, — прийшло зібране на нїм духовенство над точкою заложеня єзуїтських колегій теж до порядку дневного. Загальне-ж бажанне реформи усіх шкіл, а особливо краківської школи та познанської колегії Любранського було вимовним задокументованнем волі загалу духовенства.¹⁾ „Щоби отже двигнути якусь семинарию“, відповідало однодушно зібране на варшавському синоді духовенство на проєкт Пшерембского, „семинарию для клериків та сьвящеників, яких брак відчуває церков під ту пору дуже, постановив сей сьвятий синод зреформувати школи, які як раз служать інститутами чеснот, і то зреформувати усі загалом, — і партикулярні, і *universale studium Cracoviense*, бо без підмоги наук не може бути й непорочности ка-

¹⁾ По нинішній день вісти про варшавський провінціяльний синод в марті 1561 р. були дуже скупі. „При зовсім певних слідах“, пише Коритковський в цит. монографії, „що постанови сього важного синоду доручено капітулам і біскупам в вірних копіях, одначе в цілости не утримали ся вони ніде; тому отже не знаємо, які біскупи брали участь в нарадах синоду особисто, а які через прокураторів, який був перебіг синоду і котрого дня скінчив ся“. — Свої невеличкі вісти про згаданий синод зачернув Коритковський в трьох жерел: 1) Короткий реферат Станіслава Сломовского, кантора і суфрагана краківського (опісля арцибіскупа львівського), зложений ним 28 марта 1561 краківській капітулі (він був її делегатом на синоді): *Acta descr. Capit. Cracov. V, 426.* — 2) Подібний реферат відпоручника вроцлавської капітули й біскупа, Адама Монтана, 11 цвітня 1561, опублікований в *Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau, herausgegeben von Aug. Kastner, Erster Band, Neisse 1858, стр. 253 et seq.* — 3) Цит. збірник синод. постанов Карнковского (1579 р.), де видруковано деякі ухвали й згаданого варшавського синоду. (Пор. *Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 253 et seq.*) — Богаті та дуже інтересні причинки до історії варшавського синоду лишив папський нунцій Берард біскуп Кам'єріна в листі до кардинала Морона. Вісти нунція тим більше для нас цінні, що він сам був на нарадах синоду присутній, пише отже свою реляцію як наочний сьвідок. Лист опублікований в *Theiner-a Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, Romae, 1861, стр. 658 et seq.* — Самі-ж ухвали варшавського синоду знайшли ми в цілости в рукописнім кодексі XVI в. архіву кн. Чарториских в Кракові, п. ч. 1288. З браку місця вони будуть подані в найближшій книжці „Записок“.

толицької релігії. Передовсім отже нехай зреформує Р. Д. краківський біскуп разом з своєю поважаною капітулою краківську школу по вказівкам статутів, иньші-ж Р. Д. біскупи хай постараться про реформу партикулярних шкіл так при костелах митрополичих, катедральних і колеґіятах, як також при парохіяльних костелах, та нехай накажуть дд. схолястикам, або иньшим прелатам, до яких належать *de iure, vel ex erectione, aut fundatione* опіка над школами, постарати ся про гідне утриманне професорів та учителів, передовсім коли їх прелатури добре дотовані; коли-ж би парохі відобрали партикулярним школам якісь старі фонди, нехай накажуть через своїх візитаторів ті дотації вернути. Щоби-ж спудеїв заохотити до студій якимись стимулами, постановив сей сьвятий синод, щоби Р. Д. біскупи вибудовали в якихсь вигіднійших місцях своїх дієцезій колеґії, в яких дбали би *de victu et amictu* спудеїв та наділяли визначнійших здібностями та пильністю — певними стипендіями; з них треба буде деяких по черзі допускати до єрейських сьвячень, а опісля до церковних функцій та чинів — відповідно до їх віку та здібностей. Бо таким робом надіється сей сьвятий синод мати з часом якусь пригожу семинарію для клериків. Передовсім-жеж звертається сей сьвятий синод до Р. Д. познанського біскупа (Андрія Чарнковского, † 1562 р. в липни), щоб він пильнійше дбав про колеґію і школу при катедральнім костелі в Познани, щоби допильнував та не допустив до упадку пожиточної, побожної та спасенної фундації й будови познанської колеґії, яку заснував його попередник Р. Д. Ян Любранський. Також нехай постарается ся вложити ті гроші, які стягнув з міста Ставішина, на якихсь иньших безпечних маєтностях, або най бодай зложить їх на руки членів своєї капітули протягом трьох місяців, разом з затриманими податками і нехай постарается ся, поки ще можна, зробити сам заряд згаданої колеґії ліпшим та пожиточнійшим відкладаючи на се дещо з своїх доходів *pro Ecclesiae et Reipublicae amore*“.

Природна річ, що для езуїтського ордена така відповідь польського духовенства була громом з погідного неба. Ба що більше — невдовзі рознесла ся вістка, що і сам Пшерембський — небіщик. Він умер в цьвіті житя в улюбленім Ловічу, серед енергічних забігів впровадити в жите постанови варшавського синоду, 12 січня 1562 р.¹⁾

¹⁾ Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 266.

Рішуча відмова польсько-католицького духовенства¹⁾, яка сама собою говорила дуже багато, та смерть Пшерембського була рівночасно й невеселим фіналом горячих заходів патра Канізія в Польщі, які так гарно заповідали ся. Для усіх його плянів отсе був смертний удар, дарма, що єзуїтські історики кладуть на Канізіїв побут в Польщі таку велику вагу.²⁾ Бо й справді, кого-ж в Поляків з'єднав собі славний єзуїт для своїх плянів, чию прихильність? Адже-ж крім одного Пшерембського та Носковського, по думці Канізія, усі біскупи нездари, з якими шкода навіть й говорити, значить, крім одного Пшерембського та Носковського — не дав йому ніхто прихильної відповіді! Не удаło ся Канізієви і випрохати у короля для ордену „consensum, ut sicut Caesar scripsit, nostri in hoc regnum introducantur“, хоч він цїнив такий королівський дозвіл зовсім справедливо дуже високо та хвалив ся в листі до генерала, що ось то ми його... „facile obtinebimus“...³⁾

¹⁾ Тут годить ся ще згадати, що про негативне залагодженне „єзуїтської справи“ на варшавському синоді 1561 р. знав кс. Фіялек. Сьвідчить про се невеличкий реферат в його недрукованої до тепер студії п. в. Pierwsi Jezuiti w Polsce — в Bulletin international de l'Academie de Scinces de Cracovie, Comptes rendus des séances de l'année 1894, Cracovie, 1894, стр. 226 230 (Les premiers Jésuites en Pologne). „L'auteur nous raconte ensuite comment fut accueillie la proposition du primat Przerębski: le synode de Varsovie de 1561 la rejeta de prime-abord“ (стр. 229). Вважаючи Пшерембського першим з польських примасів, що підніс єзуїтську справу на синоді, тим самим відкидає кс. Фіялек й гіпотези, неначе-б проєкт впровадження єзуїтів до Польщі поставили на порядку деннім синодальних нарад ще попередники Пшерембського. Про дієцезальні синоди, що попередили варшавський синод пров. ш. автор не згадує нічого, а до ляконічної вістки про варшавський синод не подає на жаль жадних жерел.

²⁾ Пор. прим.: „Se per le molte dimande di nuove, fondazioni (di Collegi), che si facevano da ogni parte in Italia, in Francia e nella Germania, non si potè allora venir così subito alla esecuzione rispetto alla Polonia, han però ben ragione quelle provincie (della Campania) di riconoscere per loro fondatore il P. Canisio“. Воєро Giuseppe, S. J.: Vita del Beato Pietro Canisio op. cit., стр. 195. — Подібно читаємо деиноді: K r a s i c k i, De Societatis Jesu in Polonia primordiis, op. cit., стр. 129, подібно, хоча й троха обережнїйше — Z a ł e s k i, op. cit., т. I. стр. 148

³⁾ Інтересно, як писав про побут Канізія в Польщі патер Скшинецький (в цит. рукоп. кодексі бібліотеки Оссолінських у Львові, ч. 628). „Itaque ut Salmeronis sic et Canisii non diuturna mora apud nos fuit. Non causa videlicet deducendae in Poloniam Sociorum coloniae venerunt (sic!). Tantorum tamen virorum virtus et doctrina majus deside-

Так отже справа впровадження єзуїтів до Польщі та заснування єзуїтських колегій була в даний момент забита зовсім. Але орден не тратить через те надії. Відносини в Польщі обсервують єзуїти так само як перед тим, лише що з більшою дозою холодної розваги та комбінування. Певна річ — дотеперішня тактика закидуєть ся зовсім: єзуїти дбають тепер про се, щоби мати бодай кількох Поляків в Collegium germanicum в Римі.¹⁾ Але проєкт заснування колегій в Польщі не залишаєть ся. Тільки не в Польщі вже він дозріває — поки й не видав овочу, колегії в Брунсберзі 1565 р.

Саме під ту пору відбував ся в Триденті „вселенський собор“, скликаний по раз третій тодішнім папою Пієм IV, а розпочатий в січні 1562 р. Між пятьома папськими легатами „a latere“ — був там і біскуп Вармії, Станіслав Гозий, від 1561 р. кардинал. Саме тепер і стрінув ся він вперве як найблизше з членами єзуїтського ордену, яких він так радо бажав видіти в своїй дієцезії ще тому кілька літ назад, а які ось саме тепер, перед його таки очима, виступали в поважній ролі папських теологів, викликаючи своїми ученими теологічними бесідами загальний подив. Були-ж тут з єзуїтів самі вибрані, сам цвіт, як патри Канізий, Сальмерон, Яус та Ляній. Чи може отже бути в тім щось дивного, що після так болючої неудачі з примасом Пшерембским, прийшло в Триденті між єзуїтами і старим прихильником ордену, кардиналом Гозием, до дуже сердечної стрічи та абсолютного порозуміння?²⁾ Так і повстала перша єзуїтська колегія в границях тодішньої польської

rium accendit in Catholicis (!), ut peroptarent ardentius homines de Societate non jam hospites tantum, sed et incolas habere.. “ (стр. 34). Ну — яке то було desiderium католиків, ми знаємо.

¹⁾ Така тактика була певнійша і над тим радили в ордені ще й перед тим. Пор. прим.: В. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 366, 619, 624, 649. Про Collegium germ. див.: Steinhuber Andreas, Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom, т. I—II, Freiburg in Br., 1895. — В половині маю 1560 р. був вже один Поляк в новіцяті — Станіслав Роздражевський († 1619 р.). Wielewicki, op. cit., т. III, стр. 285, Socherus, Historia Prouvinciae Austriae Societatis Jesu, pars prima, Viennae Austriae, 1740, стр. 80, Krasicki, op. cit., стр. 129, Załęski, op. cit., т. I, стр. 171, 174, В Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 649—651.

²⁾ Див.: Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit., т. II, стр. 40—135, 173 et seq., Krasicki, op. cit., стр. 131 et seq., Załęski, op. cit., т. I, стр. 154—158.

річипосполитої, в Брунсберзі 1565 р. Та ніде правди діти — ще й тепер треба було побороти чималі труднощі, а навіть ужити делікатного підступу...¹⁾ Гозий став одним із найбільших добродіїв ордена, вихвалюваний знаменитими патрами як спаситель вітчизни... Він і не сподівався, що єзуїти прийняли його услуги як останню дошку рятунку, вважаючи Брунсбергу лише першим ступенем вступу до Польщі, тої першої стації, першого етапу — походу на поганський Вхід.

Та треба признати, що єзуїти свого кроку не пожаліли. Вже в дуже короткім часі отся перша єзуїтська колегія в далекій Вармії стала головним осередком єзуїтської пропаганди не лише на усю Польщу, але й на Русь, Московщину, Молдавщину та навіть Швецію... Невдовзі, завдяки заходам Гозия та нунція Коммендоне, діждався орден й давножданого королівського дозволу, що на його підставі „Societas Jesu мала в Польщі уживати і тішити ся тими привілеями й вольностями, якими тішать ся і уживають усі ордени усіх християнських народів“ (март, 1565 р.)²⁾

На кінець зазначу ще, що по літах — була хвиля в життю найбільшого добродія польських єзуїтів, в якій він жалував гірко свого кроку... Адже-ж на його очах забирали єзуїти Польщі що найліпших її синів... І він підніс голос протесту. Та вже було за пізно: орден став вже надто сильною ногою на польській, а навіть руській землі, щоби робити собі щось зі слів німецького старця-кардинала. Єзуїти, неначе глузуючи собі з нього — питали наївно: і чого-ж ти від нас хочеш? Хиба-ж ти забув вже, що се як раз з твоєї ласки ми ось тут пануєм? І чого-ж ти сердиш ся? А зрештою, невже-ж усі ті Варшевіцькі, Скарті та Гербести — невже-ж вони не працюють для вітчизни?

І мали рацію... Так і замовк старець-кардинал, що найбільше причинив ся до заціплення єзуїтського ордена на польській землі. А тимчасом польські єзуїти пішли вже без перешкоди шляхом, який так докладно визначив їм ще патер Канізий, — пішли здобувати поганський Орієнт — „ad maiorem gloriam“ Риму, а на погибель польської річипосполитої...

1) Eichhorn, l. c., стр. 174, 175.

2) Pamiętniki o dawnej Polsce obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni, вид. M. Malinowski, Wilno, 1851, т. II, стр. 116—118, Załęski, op. cit., т. I, стр. 170—171.